

Special

Een plaats van vele
herinneringen:
De Grote Markt

Annèt Bootsma-
van Hulten en
Wim Huijsmans

Groeten uit Zwolle

Groete Markt op vrijdag
Gedateerd 20 oktober 1899

'Wat zegt U van zulk een gezellige drukte?'
M. Klunhaar'

'Gezellige drukte', treffender had de afzend(st)er de Grote Markt nauwelijks kunnen typeren. De kaart werd verzonden in 1899; de Grote Markt vervulde toen al eeuwen haar functie van kloppend stadshart en doet dat nog steeds. Daar wordt in dit themanummer uitvoerig op ingegaan.

De prentbriefkaart van de Grote Markt werd gestuurd aan mevrouw A. Cromme in de Nieuwstraat. Op nr. 33 (voorheen wijk C nr. 74) was toen de firma H.H. Cromme & Co, grossier in linnen en kanten, gevestigd. De heer Georg M. Cromme (geboren in 1867) was lid van deze firma en woonde op nr. 33. Tevens was hij lid van de Zwolse gemeenteraad. Waarschijnlijk werd de kaart gestuurd aan zijn vrouw. Haar naam was Johanna Wilhelmina Pleiter (geboren in 1871). Haar roepnaam is wellicht Anna geweest. Waarom M. Klunhaar (meneer of mevrouw?) vanuit Wijhe een Zwolse kaart stuurde aan iemand in Zwolle en daarbij wees op de gezellige drukte, valt niet direct aan te duiden. De heer en mevrouw Cromme woonden in 1899 al geruime tijd in Zwolle. Dus nieuw of onbekend kan die drukte voor hen niet geweest zijn. Deze vraag zal wel nooit beantwoord worden, maar de kaart is een prachtig tijdsdocument gebleven.

(Collectie HCO)

Redactioneel

Inhoud

De onlangs voltooide herinrichting van de Grote Markt vormt voor de redactie van het *Zwols Historisch Tijdschrift* meer dan genoeg aanleiding voor een themanummer over dit aloude middelpunt van de stad. Immers, de Grote Markt is al eeuwenlang het magische hart van Zwolle, het pompte onophoudelijk mensen rond. Hun komen en gaan werd bepaald door het ritme van de week en het jaar. Voor het bijwonen van markten, kerkdiensten, de kermis, Sint Nicolaas en bijzondere publieke gebeurtenissen kwamen en gingen Zwollenaars naar de Grote Markt. En over een plek waar veel gebeurde, kunnen ook veel herinneringen opgehaald worden.

Tot aan de veertiende eeuw lag Zwolle ten zuiden van de Grote Aa, die liep over het huidige Gasthuisplein, Grote Markt en Melkmarkt. Ter hoogte van de Grote Markt was een doorwaadbare plaats in de Aa. Hier stond vanaf de tiende eeuw de Michaëlskerk. Rondom de kerk lag toen nog een open terrein. De huidige vorm van de Grote Markt ontstond in de veertiende eeuw. Zwolle breidde uit naar het noorden, over de Grote Aa heen. Het riviertje werd ter hoogte van de Grote Markt overkluisd en aan weerszijden ervan werd gebouwd. De Grote Markt ontwikkelde zich vervolgens tot het centrale plein van de stad.

In dit themanummer van het *Zwols Historisch Tijdschrift* wordt de historie van de Grote Markt belicht, worden herinneringen opgehaald aan het leven hier, komt het verleden van de panden voor het voetlicht en komt een bewoner van de Markt aan het woord. Archeologie en stedelijke planning vormen de eerste en laatste strofe van deze ode aan het mooiste plein van Zwolle.

Omslag: Het reuzenrad staat opgesteld op de vluchtheuvel van de Grote Markt, kermis 1960. Schilderij door Teun van der Veen. (Particuliere collectie)

Groeten uit Zwolle

Annèt Bootsma-van Hulten
en Wim Huijsmans

46

Een plaats van vele herinneringen: de Grote Markt

Jean Streng

48

Adres: Grote Markt

Annèt Bootsma-van Hulten
en Wim Huijsmans

56

Foto maakte veel herinneringen los

De Grote Markt twee jaar na de oorlog
Willem van der Veen

60

De Grote Markt als huiskamer van de stad

Toelichting op het ontwerp Han Goodijk

67

De Grote Markt in beeld

70

Een toeschouwer op de Grote Markt

Annèt Bootsma-van Hulten
en Jan van de Wetering

72

Kerkfundering of immuniteitsmuur?

*De vondst van bijzonder muurwerk onder
de Grote Markt* Michael Klomp

79

Van fakirs en hamerorgels

*De Grote Markt als kloppend hart
van de Zwolse kermis* Harry Stalknecht

83

Witbier in Zwolle

Wim Huijsmans

89

Recent verschenen

91

Mededelingen

92

Auteurs

94

Lees op pagina 60 het artikel 'Foto maakt veel herinneringen los' over deze foto door Willem van der Veen.

Een plaats van vele herinneringen: de Grote Markt

Jean Streng

In zijn bekende boek *Historische wandelingen in en om Zwolle* neemt W.A. Elberts de lezer mee naar de Grote Markt. Staande op het bordes van De Harmonie heeft hij zicht op een van de belangrijkste herinneringsplekken van Zwolle. Elberts noemt dan in chronologische volgorde de belangrijkste gebeurtenissen die op de Grote Markt plaatsvonden. Deze aanpak van Elberts is tegenwoordig naar Frans voorbeeld zeer in de mode: het schrijven van de geschiedenis van één belangrijke historische locatie. En ongetwijfeld komt de Zwolse Grote Markt in aanmerking voor zo'n exercitie.

Eeuwenlang is de Grote Markt nu al het hart van de stad, het pompte onophoudelijk mensen rond. Het komen en gaan werd bepaald door het ritme van de week en het jaar. Voor het bijwonen van markten, kerkdiensten en preken, kermis en Sint Nicolaas kwamen en gingen Zwollenaars naar de Grote Markt. Bij uitzonderlijke publieke gebeurtenissen spoedde men zich naar dit stedelijk centrum. En over een plek waar veel gebeurde, kunnen ook veel emotionele herinneringen opgehaald worden. Hieronder volgen wat historische impressies in die richting.

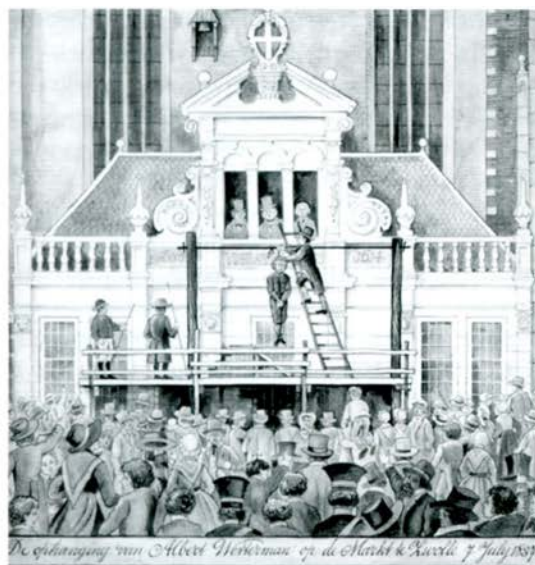
Nostalgie

De Grote Markt is eigenlijk een plein: een bebouwde ruimte zonder dak. Het bebouwde decor is zeer afwisselend. Religie, handel, ontspanning, een doorkijkje naar het stadhuis, alle aspecten van een stad zijn aan die beperkte ruimte

Een eeuwenoude functie van de Grote Markt: marktplaats. Foto uit de jaren twintig. (Collectie Willem van der Veen)

De Grote Markt in de zeventiende eeuw. Tekening door Abraham Beerstraten uit ca. 1660. (Collectie Stedelijk Museum Zwolle)

aanwezig. Het is een plein dat, om de grote historicus Johan Huizinga in zijn pleidooi tot het handhaven van bouwomgevingen te parafraseren, in zijn totaaloverzicht indrukwekkend is. Ook al is ieder aanwezig bouwwerk afzonderlijk geen groots kunstwerk. Kunstenaars legden de plek vast waardoor de plaats van herinnering een reeks van herinneringen wordt. Abraham Beerstraten tekende rond 1660 een weids overzicht rond de Grote Kerk. Derk Jan van Elten schilderde de Grote Markt in 1782 minutieus en vol leuke anekdotes, Adrianus Serné deed dat in 1834 vanaf een identieke plaats nog eens over. Indrukwekkend is het romantische schilderij van de Grote Kerk in de sneeuw door Cornelis Springer uit de daarop volgende eeuw. Al voor 1900 fotografeerde F.W.H. Deutmann het plein vanuit diverse posities. 'Wat al drukte, wat al beweging in dit centrum', verklaarde Elberts bij het zien van de foto's. Waren de foto's voor deze stadswandelaar nog actueel, honderd jaar later kunnen ze voor Zwollenaars nostalgische gevoelens opwekken; het verlangen naar een verloren tijd.

Huiver

De publieke ruimte om misdadigers te straffen was te Zwolle de Grote Markt. Deugnieten kregen daar exemplarisch en tot afschrikking van moge-

lijke toekomstige daders de rekening gepresenteerd. Dat gebeurde voor het fraaiste gebouw in de stad, het zeventiende-eeuwse elegante wachthuis. Daar stond eeuwenlang voor de bestraffing van kleine misdrijven de schandpaal paraat, daar werden ook misdadigers geselsd en gebrandmerkt. Voor de voltrekking van de ultieme straf, de doodstraf, werd een schavot getimmerd. Na de voltrekking van het gerechtelijke vonnis werd het weer afgebroken, want het bleef een weinig voorkomende voorstelling. Zo'n publieke executie door radbraking, onthoofding of ophanging trok altijd veel publiek. De laatste keer dat men in Zwolle met huiver de doodstrijd van iemand kon gadeslaan was in 1837. Toen werd Albert Wettermann uit Wijhe voor de moord op zijn vrouw opgehangen.

In 1837 werd Albert Wettermann uit Wijhe op een schavot voor de Hoofdwacht opgehangen vanwege de moord op zijn vrouw. Het was de laatste executie in Zwolle. (Uit: Ach lieve tijd, 1980/1982)

Vreugdebetoon

De Grote Markt was diverse keren het decor van vorstelijke bezoeken. Frederik Hendrik en Frederik Willem bezochten in de zeventiende eeuw de stad. In augustus 1766 werd het bezoek van de achttienjarige Willem V, die kort te voren tot nieuwe erfstadhouder van de Republiek was ingehuldigd, met enthousiasme gevierd. In de stad stonden erebogen en iedereen was op de been om de jongeman te verwelkomen. Op de Grote Markt was een erepoort opgericht. In de Grote Kerk werd de erfstadhouder ontvangen, hij luisterde

Illuminatie op de Grote Markt. (Collectie Willem van der Veen)

Historische optocht voor de Hoofdwacht, ter gelegenheid van het bezoek van koningin Wilhelmina en prins Hendrik in 1926. (Collectie Willem van der Veen)

naar orgelmuziek en de belangrijkste Zwolse notabelen werden aan hem voorgesteld. 's Avonds was er illuminatie.

Nederland werd in 1810 een provincie van het Napoleontische keizerrijk Frankrijk. Op 28 augustus 1811 bezocht de keizer Zwolle. Voor de ontvangst van Napoleon was alles uit de kast gehaald: dwang en geld. Iedere Zwolse burger werd geacht zijn huis met groen te versieren, te vlaggen en te verlichten. In de stad waren diverse erepoorten opgericht. Napoleon weigerde overigens om onder de erepoort door te gaan die aan de Grote Markt stond, tussen de kerk en 'het huntie'. In plaats van massaal thuis te blijven ging men toch kijken. Onweerstaanbaar was het blijkbaar om beroemde mensen te gaan zien, al was de persoon in dit geval weinig populair.

Zo blij als men in 1795 bij de komst van de Fransen was geweest, zo blij was men bij hun vertrek in 1813. En de ooit verguisde Oranje werd als een verloren zoon binnengehaald. De ontvangst van koning Willem I in 1814 was overweldigend. Een geweldige illuminatie op 24 augustus, zijn eerste verjaardag als koning. Het overtrof 'niet alleen alle vorige verlichtingen in smaak en pracht', maar 'die van regeeringswege noch bevolen, noch aangemoedigd was'. Op 7 oktober stond het rijtuig van de koning stil in een juichende en elkaar ver-

dringende menigte die daverend 'Leve de Koning!' uitriep. In april 1862 werd het bezoek van koning Willem III gevierd. Hij werd verwelkomd met teksten als 'Dien we zo lang gewenscht hebben' en 'Hier zult ge met genoeggen ondervinden Vader en Vorst genoemd te worden'.

Opmerkelijk is dat deze grote festiviteiten eigenlijk geen Zwolse oorsprong hebben, het was een persoon van elders die beslag legde op de Grote Markt. Tijdens de ontvangsten van de Oranjevorsten was Zwolle onderdeel van een nationaal geheel. De feesten waren overigens weinig spontaan, al wekken de verslagen in de krant wel die indruk. De gebeurtenissen op de Grote Markt waren in de regel nauwkeurig geregisseerde toneelstukjes. De regie was in handen van het Zwolse stadsbestuur dat het programma en de uitvoering nauwgezet uitstippelde. Slechts de hoofdstedelijke notabelen mochten zich in de kunstmatig gecreëerde sociale ruimte van de vorstelijke bezoeker bevinden. De eenvoudige burgers werden op afstand gehouden en mochten doen waarin ze goed werden geacht: juichen. Het tonen van het maatschappelijk standsverschil was een expliciet onderdeel van de vieringen. Wat ook opvalt is dat men met evenveel egards zowel Napoleon als Willem I ontving. En het blijft een hoogst merkwaardig fenomeen dat volwassen burgers met zo veel enthousiasme de rol van onderdaan vieren. In deze traditie volgden nog bezoeken door de majesteiten Emma, Wilhelmina, Juliana en Beatrix. Maar de Grote Markt was daarbij toch niet meer het centrum van de feestvreugde.

Strijdlust

In 1786 verzamelden zich op de Grote Markt de strijdbare patriotten om aan de overkant van de IJssel het belegerde Hattem te gaan verdedigen tegen de troepen van erfstadhouder Willem V. De strijders - 'die heldenschaar, Gehard in 't barnen van 't gevaar' - werden met martiaal dichtwerk aangemoedigd hun taak aan te vatten. Maar de verdediging van Hattem mislukte grandioos. De idealen van de patriotten werden in 1787 door de inval van de Pruisen onderdrukt. Tot schade en grote schrik van de omwonenden losten de Pruisen op de verjaardag van hun vorst enige saluut-

schoten op de Grote Markt. Het ooit betoonde enthousiasme voor erfstadhouder Willem V verkilde. Jaren daarna verklaarden de Fransen de oorlog aan de erfstadhouder. In de strenge winter van 1795 staken Franse troepen de bevroren rivieren over en Willem V vluchtte het land uit. Overal in het land werd de overwinning gevierd. Op de Grote Markt werd tijdens een langdurige ceremonie op een ijskoude dag de vrijheidsboom geplaatst. Men streed vanaf dat moment voor vrijheid, gelijkheid en broederschap. Maar hierboven werd al duidelijk dat de strijd voor deze mooie idealen niet lang standhield. Spoedig stond er weer een breed publiek klaar om eerst Napoleon en daarna Willem I toe te juichen.

Onder het bewind van koning Willem I braken er in de zomer van 1830 rellen uit te Brussel, de tweede hoofdstad van het toenmalige verenigde koninkrijk. Spoedig escaleerde de situatie en verklaarden de Belgen zich zelfstandig. Om de opstandige Belgen in het gareel te krijgen zond de regering troepen en schutters naar het zuiden. Het vertrek van de schutters vond plaats in een strijdbare sfeer, men zou die zuidelijke opstandelingen wel even mores leren. Opnieuw trok een Zwolse heldenschaar ten strijde. Voor hun vertrek werden de schutters op de Grote Markt vanaf het bordes van De Harmonie nog moed ingesproken, waarna ze met veel tranen werden uitgeleid. Er werd drukwerk uitgedeeld met dichtregels om de mannen een hart onder de riem te steken. Eenmaal gelegerd aan de grenzen van Brabant en Zeeland zou de strijdlust trouwens snel overgaan in eindeloze verveling. Na de terugkeer van de schutters in 1834 werden de mannen op de Grote Markt verwelkomd. En al was ook deze strijd op een fiasco uitgelopen, de strijders werden voor hun vaderlandslievende inzet uitgeroemd.

Verering

Met de oprichting van De Harmonie kreeg de Zwolse middenstand vaste voet aan de Grote Markt. Het waren de erfgenamen van het Sint-Nicolaasgilde, het gilde voor de kleinhandelaars. Na jaren in de sociëteit van Muhlman bijeengekomen te zijn geweest, besloot men ruim twintig jaar na de opheffing van de gilden een eigen vereniging

en gebouw te stichten. Binnen een jaar stond het nieuwe pand, ontworpen door de Zwollenaar Schoemaker Doyer, te pronken aan de Markt. Achter de neoklassieke gevel verzamelde zich de Zwolse middenstand als tegenhanger van de deftiger Groote Sociëteit in de Praubstraat.

Juichende mensen op de Grote Markt na de geboorte van Beatrix, 1938. De kinderen hadden schoolvrij. (Collectie HCO)

De Grote Markt in 1834, geschilderd door Adrianus Serné. (Collectie Stedelijk Museum Zwolle)

De Harmonie werd een bolwerk van het liberalisme. Op 11 augustus 1851 bezocht Johan Rudolf Thorbecke zijn geboortestad Zwolle, drie jaar na de invoering van de liberale Grondwet in 1848. De dag erna verscheen er een groot artikel in *De Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant*. Het was een groot feest in de stad geweest. Men tooste 'een echt constitutionelen en warmen drank' op Thorbecke en de koning. 's Avonds was er een serenade bij fakkellicht door de burgersociëteit De Harmonie. Thorbecke werd geprezen omdat er in de nieuwe staatsinrichting ook invloed voor de middenklasse was ingeruimd. Er waren nu 'regten en vrijheden' die te lang waren onthouden. Thorbecke antwoordde dat hij zich gelukkig voelde in de stad waar hij was geboren en opgegroeid, en dankte voor de belangstelling. Na afloop was er opnieuw een serenade en toejuichingen 'Leve de Koning!' en 'Leve Thorbecke'. De lof aan de koning in deze context is toch wat merkwaardig, want juist de vorsten van Oranje hadden er veel aan gedaan deze grondwet te dwarsbomen. De krant besloot het verslag met een collectieve claim op het vaderschap van de staatsman. Want zo schreef de krant, Zwolle is 'er trots op het leven te hebben geschonken aan den schepper van zooveel goeds in den Staat'. Succes heeft nu eenmaal vele vaders.

Doorkijkje op de Grote Markt, 1974. (Foto Malherbe, collectie HCO)

Hedonisme

Al sinds lange tijd waren de winkels in Zwolle rond de Grote Markt en de er op uitkomende straten gecentreerd. Maar de Grote Markt was eeuwenlang de plaats voor consumptie tijdens de wekelijkse markt of jaarlijkse kermis. In de vroege zeventiende eeuw waren er tegen Sint Nicolaas ook 's avonds markten. De jaarlijkse augustusmarkt trok vele ambulante kooplieden en kopers. Vooral de kermis was tegen de zin van de kleinburgerlijke notabelen. Bepaald niet vrij van standvooroordelen zagen de heren slechts nadelen. De kermis zou leiden tot drankzucht en ander ongerief. Zo werd uiteindelijk de Palmmarkt na een verzoek van middenstanders en rechtzinnige christenen afgeschaft. De middenstanders stoorde zich aan de concurrentie, de christenen was het tijdstip voor Pasen een bron van ergernis.

De reden van dit themanummer van het *Zwols Historisch Tijdschrift* is de herinrichting van de Grote Markt. Op een warme en zonovergoten dag in mei zag ik dat het plein bezet was met een zee van tafels, stoelen en parasols. Nog voor het plein geheel was ingericht, hebben de middenstanders vanuit alle zijden van de Grote Markt vrijwel de gehele ruimte geannexeerd. Vrolijk drinkende, taartjes etende en ijsjes lepelende consumenten vermaken zich zo te zien kostelijk. Er is geen twiifel mogelijk: het moderne hedonisme heeft aan het begin van de eenentwintigste eeuw ook bezit genomen van de Grote Markt. Met vervreemden-de effecten. De Grote Kerk staat er bij al die opgewekte drukte verdoofd bij en de vrome aanmaning 'Vigilate et orate' op het fraaie wachthuis is potsierlijk. Hoe ik ook mijn best doe, ik zie niemand op het plein die waakt of bidt. Het onderscheid in publieke normen met vierhonderd jaar geleden is voelbaar aanwezig. Maar één zaak is vergelijkbaar met de opmerking van Elberts een eeuw geleden: 'Wat al drukte, wat al beweging in dit centrum'.

Belangrijkste literatuur:

E.A. van Dijk, 'De Grote Markt te Zwolle in 1782', in: *Overijsselse Historische bijdragen* 114 (1999), 152-157.
W.A. Elberts, *Historische wandelingen in en om Zwolle*, Zwolle 1973.

Een der schoonste punten in Zwolle

'De Groote Markt met haar omgeving is stellig een der schoonste punten in Zwolle, en terecht heeft onze verdienstelijke stadgenoot de heer Deutmann, in zijn bekende, groote verzameling van fotografische gezichten in en op Zwolle, ons verscheidenen afbeeldingen van de markt en wat daaraan grenst, geschonken. Wat al drukte, wat al beweging in dit centrum, maar ook wat al herinneringen aan vervlogen dagen! Hier stonden de troepen geschaard, toen Willem V in 1766 als stadhouder zijn intocht deed onder een oorverdovend gejuich van Vivat Oranje; hier verzamelden zich in 1786 de Zwolsche burgers, die het onderdrukte (!) Hattem gingen bevrijden; hier losten de Pruisen in 1787 eereschoten op de verjaardag huns Konings, tot niet geringen schrik en schade der ingezetenen, hier dansten en zongen de Patriotten in '95 met de Fransche broeders hand in hand om den vrijheidsboom met het kooitje; hier plantte men het volgend jaar een nog sierlijker boom, waaraan "twee schoone schilderstukken" met toepasselijke opschriften bevestigd waren, zinspelend op de eeuwige vriendschap der twee verbroederde volken! Hier stond de eerepoort, tusschen den hoofdingang van de kerk, en het Huntien, op hoog bevel opgericht, ter eere van Keizer Napoleon,

wien de lust of de moed ontbrak er onder door te rijden. Hier was het middenpunt van de schitterende illuminatie, ontstoken ter eere van Koning Willem I op den 24 Augustus 1814, den eersten verjaardag, dien Z.M. in het vaderland vierde en die – zooals een Zwolsch burger het uitdrukt – "niet alleen alle vorige verlichtingen in smaak en pracht overtrof, maar die van regeeringswege noch bevolen, noch aangemoedigd was." Tal van decoratiën en chassinetten prijken met "zinrijke" spreuken en deviezen. (...)

Hier stond het rijtuig van Neerlands eersten Koning stil (7 Oct. 1814), terwijl een juichende, elkaar verdringende volksmenigte de lucht deed daveren van hun Leve de Koning! Van hier marcheerden de schutters en vrijwilligers naar de Sassenpoort, onder verschillende gewaarwordingen en aandoeningen begeleid door vrouwen, kinderen, bloedverwanten en vrienden (6 Nov. 1830) Hier las Willem III (April 1862) op een prachtige eerepoort, in de taal van het oude Latium: "Dien we zoo lang gewenscht hebben," en op de andere zijde: "Hier zult ge met genoege ondervinden Vader en Vorst genoemd te worden."

Uit: W.A. Elberts, 'Historische wandelingen in en om Zwolle'.

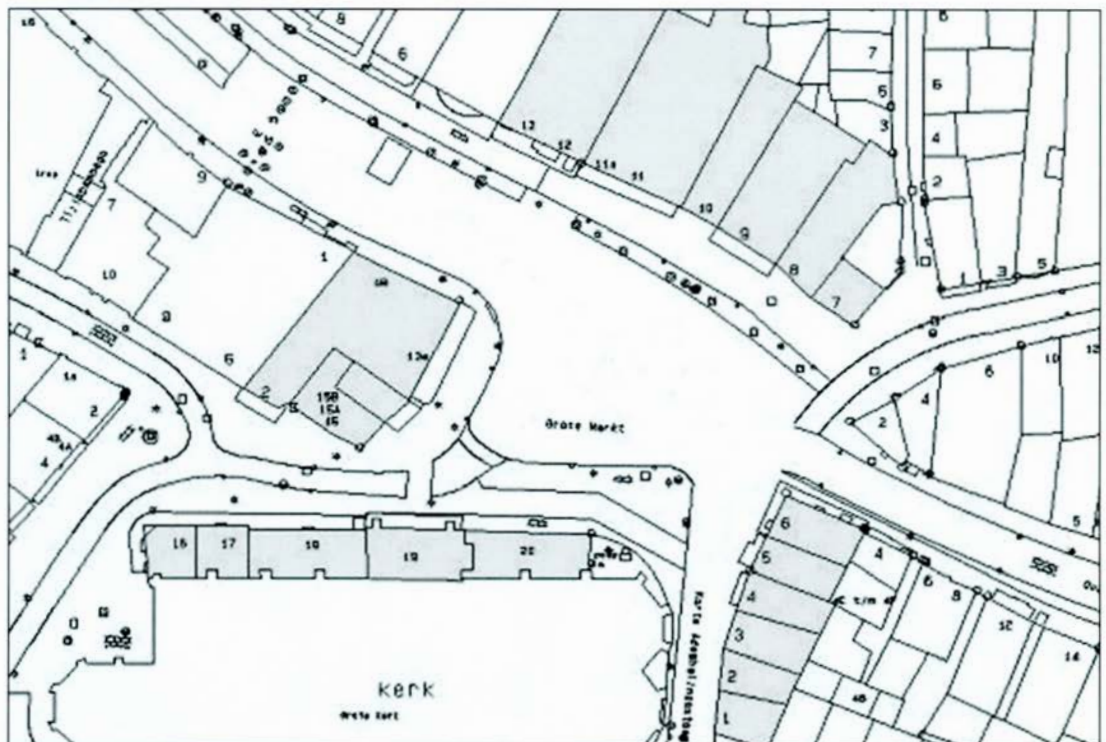
Een speciaal ontworpen opbouw voor de muzikent op de Grote Markt ter gelegenheid van de inhuldiging van koningin Wilhelmina in 1898. (Foto Deutmann, Stedelijk Museum Zwolle)

Adres: Grote Markt

Annèt Bootsma-van
Hulten en
Wim Huijsmans

Aan de Grote Markt staan twintig panden die ook het adres Grote Markt voeren. De Grote Markt is een van de oudste delen van Zwolle en de bebouwing dateert uit de vroegste periode van de stad. Uiteraard zijn de huizen vaak verbouwd en ook de gevels zijn regelmatig aan de eisen en smaak van de tijd aangepast. De meeste fundamenteën van de Grote Marktpanden voeren echter terug op de veertiende en vijftiende eeuw. Voor 1794 was er nog geen sprake van huisnummers, maar had elk huis van enig belang een eigen naam of het was voorzien van een uithangbord of gevelsteen. Dit had een vergelijkbare betekenis als de huidige neonreclame. Ze vormden een herkenningpunt voor de vele mensen die toen nog niet

konden lezen of schrijven. Een deel van de oude huisnamen is overigens pas de laatste decennia weer in ere hersteld. Uiteraard is er in de loop der tijd wel eens wat veranderd aan de schrijfwijze, Grote Markt 5 'Coninck David' is bijvoorbeeld gemoderniseerd tot 'Koning David'. De meest opmerkelijke transformatie onderging de benaming van Grote Markt 3. De oorspronkelijke naam 'De Drie Camelotten', al vermeld in een archiefstuk uit 1585, werd verbasterd tot 'De Drie Kalanders', het opschrift dat nu de gevel siert. De naam die heeft geleid tot de meeste mythevorming is ongetwijfeld 'Het Hondje', in de loop der tijd ook vaak aangeduid als 't Untien', Grote Markt 15. Volgens de overlevering zou bij de torenbrand

Plattegrond van de Grote Markt en omgeving.
(Monumentenzorg Zwolle)

De huisnummering aan de Grote Markt begint bij het rijtje panden tussen de Sassenstraat en de Oude Vismarkt: hier staan de nummers Grote Markt 1 tot en met 6. (Foto redactie)

De huisnummers Grote Markt 7 tot en met 13 liggen tussen de Diezerstraat en het eerste pand aan de even zijde van de Melkmarkt. (Foto redactie)

Tussen de Melkmarkt en de Voorstraat liggen Grote Markt 13A, 14 en 15. (Foto redactie)

Tenslotte de gevelwand die in feite gevormd wordt door de Grote Kerk, hier bevinden zich de huisnummers 16 tot en met 20. (Foto redactie)

van de toren van de Grote of St. Michaëlskerk in 1669 één slachtoffer gevallen zijn, een klein hondje. Ter nagedachtenis aan het beestje zou daarom een gevelsteen met afbeelding en jaartal op het pand zijn aangebracht. In werkelijkheid zat deze steen er al toen de toren afbrandde. De naam is veel ouder, waarschijnlijk was het huis eerder datzelfde jaar verbouwd en van een nieuwe gevel, met de betreffende gevelsteen, voorzien.

De huisnummering aan de Grote Markt begint bij het rijtje panden tussen de Sassenstraat en de Oude Vismarkt: daar liggen - gedeeltelijk nog in de Korte Ademhalingssteeg - Grote Markt 1 tot en met 6. Nummer 3 draagt de naam 'De Drie Kalenders'; nummer 4 'In de Zon', een negentiende-eeuwse benaming, en nummer 5 'Koning David', waarvan de eerste vermelding al dateert uit 1592. Nummer 6 heette 'Het Rad van Avontuur', maar deze naam staat niet op de gevel.

De huisnummers Grote Markt 7 tot en met 13 liggen tussen de Diezerstraat en het eerste pand aan de even zijde van de Melkmarkt. Grote Markt 7 heette 'De Blauwe Druif', Grote Markt 8 oorspronkelijk 'De Clarenborch' en daarna 'De Gouden Arend'. Bij deze twee panden staat de naam ook niet (meer) op de gevel. Grote Markt 9, het voormalige pand van boekhandel Waanders, is gebouwd in 1390 en draagt als huisnaam 'De Blanckensteyn'. Grote Markt 10 heet 'In 't Rode Hert'. Grote Markt 11 had oorspronkelijk twee namen: 'De Gouden Ster' (oostelijk deel) en 'De Kronenborg' (westelijk deel). Daarna werd het samen 'Het (Nieuwe) Heerenlogement'. Het pand is getooid met een zonnewijzer uit 1754: het tegenwoordig erin gevestigde restaurant La Meridiana heeft zijn naam daaraan ontleend. Grote Markt 12 heette 'De Zilveren Helm', nummer 13 'De Witte Wan'. Ook deze namen staan niet op de gevels.

Tussen de Melkmarkt en de Voorstraat liggen Grote Markt 13A, De Harmonie, gebouwd in 1828; nummer 14 'De Drie Flesjes', een negentiende-eeuwse benaming, en nummer 15 'Het Hondje', afgebrand in 1998 (het stond toen tijdelijk bekend als 'Fikkie' en 'Hot Dog') en fraai herbouwd in 1999/2000.

Tenslotte de gevelwand die in feite gevormd wordt door de Grote Kerk: daar liggen de nummers 16 (het hoekpand met de Luttekestraat), nummer 17, nummer 18, nummer 19, de (ingang van de) Grote Kerk en tenslotte nummer 20, de Hoofdwacht uit 1614.

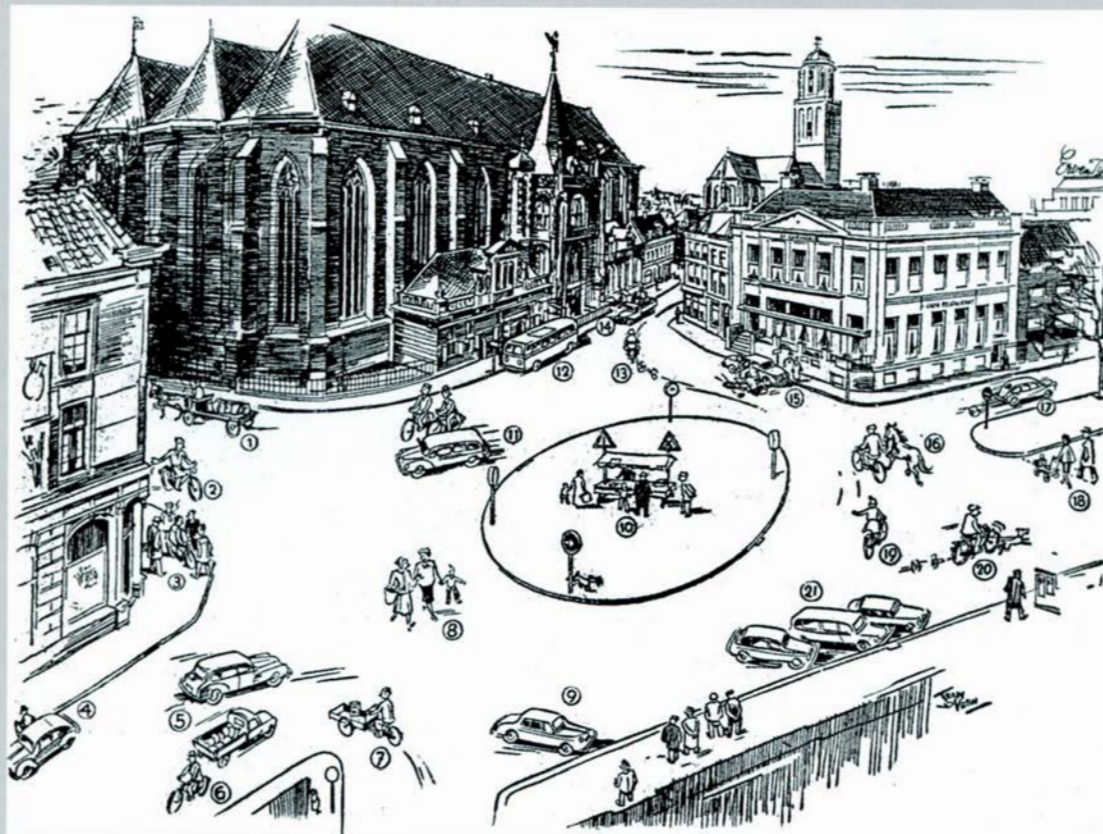
* Wim Huijsmans verricht onderzoek naar de huisnamen van de panden aan de Grote Markt, dit onderzoek is nog niet afgerond.

't Is niet meer wat het geweest is

“Nee jongen, 't is niet meer wat het geweest is met de Grote Markt”. Ik hóór het mijn vader zeggen op het schampere toontje dat hem ontsnapte bij alles wat nieuw leek. Wat zou hij gefoeterd hebben als hij nog achter zijn raam – het tweede van rechts boven boekhandel Waanders – gezeten had. Hij zat daar bijna altijd, achter zijn tekentafel, van waar hij half Zwolle van zeer uiteenlopende konterfeitsels voorzag. Als zijn potlood of penseel even rustte keek hij uit over “zijn” Grote Markt, zwaaide vrolijk naar bekenden, schold binnensmonds op passanten die hij niet mocht, bespote de leeglopers op de randen van de stoepen (“te lui om te werken”), stak de brand in zijn sigaar en voelde zich in de grond van zijn hart gelukkig, daar, in het middelpunt van “zijn” Zwolle. Als hij er nu nog gezeten had zou hem het uitzicht voor minstens de helft van het jaar zijn benomen. De bomen die jaren geleden op de stoep werden geplant, zijn langzamerhand zo hoog geworden dat ze inmiddels de hoogte van mijn vaders raam hebben bereikt en hem met hun dichte bladerkroon van de buitenwereld zouden hebben afgesloten. Ik ben zielsdankbaar dat zo'n ramp zich niet heeft voltrokken in de tijd

dat ik nog in mijn ouderlijk huis woonde. De allesbehalve krap bemeten bovenwoning met de hoge vertrekken, onmetelijke zolders, zaal van een keuken, donkere hoeken en onherbergzame gaten zou te klein zijn geweest. Daar was nog bijgekomen dat hij door de bomen ook de vluchtheuvel niet meer had kunnen zien. Toen in 1968 aanstalten werden gemaakt de grauwe stenen pannenkoek te verwijderen, was voor mijn ouders - bij toeval maar zeer gelukkig - net de tijd aangebroken om het historische huis na bijna veertig jaar vaarwel te zeggen. Het betekende dat mijn vader niet meer geconfronteerd hoefde te worden met een in zijn ogen gruwelijke operatie. Het hield ook in dat de Grote Markt niet alleen de vluchtheuvel, maar tegelijk veel van zijn oude karakter verloor, want juist die plak van gladde keien maakte er zo'n mooi rond plein van. Een plek met een volmaakte centrumpositie in de stad, geknipt voor de muzikant op Koninginnedag, de kerstboom, de collectepot van het Leger des Heils en – vooral niet te vergeten - het onontbeerlijke sociaal contact.'

Uit: Willem van der Veen, 'Zwolle in de achteruitkijkspiegel', deel 1, 1999.

Teun van der Veen maakte deze tekening van de Grote Markt voor een verkeersprijsvraag in de Zwolse Courant, jaren vijftig. (Collectie Willem van der Veen).

Foto maakt veel herinneringen los

De Grote Markt twee jaar na de oorlog

Willem van der Veen

De Grote Markt in de zomer van 1947. (Uit: 'Als de Dag van Gisteren', 1991/1993)

In de laatste halve eeuw is er veel geknutseld aan het aanzicht van de Grote Markt, maar het liefst is mij nog altijd het plein uit mijn jeugd met de vluchtheuvel in het midden. Die grote grijze pannenkoek, waarop ik vanuit mijn ouderlijk huis neerkeek, vormde toen het perfecte middelpunt van de stad. Het was de geknipte plek voor de kerstboom in december, de muziktent op Koninginnedag en het reuzenrad in de kermisweek.

Juist door die ronde steenplak precies in het midden kwamen de evenwichtige verhoudingen van Zwolle's eeuwenoude plein prachtig uit. Bij-

gaande foto zag ik voor het eerst in *Als de dag van gisteren*, de historische reeks van Waanders uit het begin van de jaren negentig.

Het beeld ademt de bijzondere sfeer die er in mijn jonge jaren soms kon heersen. Juist de dagen waarop drukkende zomerhitte en strenge winterkou toesloegen, zijn het sterkst in mijn herinnering blijven hangen. Als wijsneuzig pubertje voelde ik mij dan haast een alleenheerser op het anders zo levendige plein.

In Waanders' tijdschrift stond bij de foto een bijschrift dat een paar nietszeggende regeltjes

besloeg. Bij mij maakt hij ontelbare herinneringen los. Al meer dan een halve eeuw behoort ik niet meer tot de bewoners van de Grote Markt, maar de beeldflarden van die plek blijven mij nog vrijwel dagelijks door het hoofd schieten. Het zijn vooral flitsen uit het korte tijdperk van vlak na de oorlog, waarin deze foto werd gemaakt. Als vijftienjarige had ik toen de leeftijd, waarop een mens in zijn hele leven misschien wel het meest gevoelig voor indrukken is.

Hittegolf

Bijna op de maand nauwkeurig kan ik nagaan wanneer de foto werd genomen. Het moet in de voorzomer van 1947 zijn geweest, toen ons land te maken kreeg met een hittegolf. Ik herinner mij dat zo precies, omdat ik toen in de derde klas van het gymnasium zat en wij vaak in plaats van de lessen in de school te volgen mochten zwemmen en sporten in de uiterwaarden van de IJssel. We deden dat onder leiding van de populaire en fraai gebruide gymnastiekleraar Sjef van der Muur die zijn imposant gevormde tors graag mocht tonen. Toen lag daar over de rivier nog de militaire Baileybrug naast de brokstukken van de vernielde IJsselbrug. De pontons die het brugdek steunden, waren ideale steunpunten om vanaf te duiken.

Het was een aangename verrassing, die vroege zomer van 1947, want hij kwam uitgerekend na een lange, strenge winter, waarin groot gebrek aan brandstoffen was. Veel schoolgebouwen konden niet meer worden verwarmd. Wij, van het gym, kregen voor een maand of twee gastvrijheid in een zaal van het Dominicanenklooster aan de Assendorperstraat waar af en toe een pater om de deur gluurde om te kijken of we ons wel gedroegen.

Lome sfeer

De foto kan haast niet anders gemaakt zijn dan door een raam in de bovenzaal van De Harmonie. Deze (vroeger besloten) herensociëteit was al vele jaren een openbaar café-restaurant. De zaak werd toen - in 1947 - nog gerund door de algemeen gerespecteerde B.C. Smorenburg, maar deze kwam een jaar later plotseling te overlijden. Kort daarna werd hij opgevolgd door Jan Stappenbeld senior, de vroegere gérant van De Poort van Kleef

in Kampen en vader van de nu bekende Jan junior, persfotograaf en persoonlijkheid in het Zwolse carnaval. Onder Stappenbelds leiding bleef De Harmonie in de jaren vijftig een populair etablissement, waar vrolijke orkestjes en zweole strijkjes in de weekenden voor veel toeloop zorgden.

De foto ademt de lome sfeer van een warme zomermiddag. De zon is al door het zuiden heen (zie de schaduw van het kleine torentje van de Grote Kerk rechts op straat) en schijnt fel op de vele markiezen aan winkels en bovenhuizen. Middenachter, op de hoek van de Diezerstraat, ziet men de ijssalon van Talamini die toen Gino heette. De wijd open deur trekt - begrijpelijk in die warmte - enige belangstelling.

Eveneens wordt het tijdstip van de foto verraden door het militaire element, dat twee jaar na de oorlog vaak nog opvallend in het straatbeeld aanwezig was. Een man in uniform wandelt ontspannen over de vluchtheuvel en een jeep met zijn militaire chauffeur staat vlak voor de deur van

Een beeld van de Grote Markt op de bevrijdingsdag van Zwolle. Mensen wachten op de komst van de Canadese militaire colonnes. Op de vluchtheuvel o.a. mensen van de binnenlandse strijdkrachten. (Collectie HCO, Archief Stichting Zwolle 1940-1945)

Toen de grote ronde vluchtheuvel nog niet op de Grote Markt lag, stond de muziektent tijdens Koninginnedagen vlak voor het toenmalige Heerenlogement (later hotel Peters). Deze foto dateert van rond 1920. (Collectie auteur)

mijn ouderlijk huis, de woning met de vijf markiezen boven boekhandel Waanders.

De situatie ziet er heel vreedzaam uit. Twee jaar eerder was dat wel anders. Toen de Canadezen Zwolle in april van 1945 hadden bevrijd, keek ik op een ochtend bij het openen van de voordeur recht in de loop van een kanon, op nauwelijks een meter afstand. Het schrikbejagende ding zat bevestigd aan een tank die op de stoep stond geparkeerd. Dat ik gauw bekomen was van de schrik, kwam door de vriendelijke lach van de bestuurder die me een sigaret (een echte Player!) aanbood. Het was de eerste van mijn leven. Tegenwoordig staat op de pakjes dat sigaretten dodelijk zijn, toen waren ze een symbool van vrede en hernieuwde levenskracht...

Stille tijd

Je kunt je haast niet meer voorstellen dat het toen - midden overdag en in het centrum van de stad - zo stil op straat was.

Op de foto is maar één rijdende auto te zien, gevolg van de nijpende benzineschaarste. Gerekend naar het feit dat de rondweg rond Zwolle in 1947 nog steeds op voltooiing wachtte, zou men heel wat meer verkeer hebben verwacht. Nu daverd het snelverkeer van en naar Noord-Nederland over de A28 (als het tenminste niet tot file is verstard). Toen moest het zich een kronkelende weg zoeken door nauwe Zwolse straten. Een deel kwam over de Grote Markt, maar op de bewuste dag van de foto was het kennelijk te heet om in een auto te stappen.

Zwolle beleefde in de paar jaar van vlak na de Tweede Wereldoorlog wellicht de stilste tijd van de hele twintigste eeuw. De wederopbouw was nog niet echt begonnen, de economie kwam tergend langzaam op gang en de schaarste aan allerlei goederen (veel was nog 'op de bon') drukte hinderlijk op de bevolking. Na de feestroes van vlak na de bevrijding was het leven verstard. Initiatieven om een beetje leven in de brouwerij te bren-

gen waren uiterst zeldzaam. Wat viel er toen te beleven voor levenslustige scholieren van een jaar of vijftien zoals ik? Nergens jeugdhonken of andere gesubsidieerde voorzieningen. Sportveldjes met doelpalen, zoals ze tegenwoordig in elke wijk bij de vleet te vinden zijn, waren in geen velden of wegen te bekennen. Je voetbalde op straat, als surveillerende politieagenten dat tenminste niet verhinderden door de bal in beslag te nemen en mee te nemen naar het bureau. Later kon je hem weer ophalen, maar niet zonder boetedoening. Tweehonderd strafregels: ik mag niet voetballen op straat.

Van jeugdcultuur, nu zo'n vertrouwd begrip, had niemand nog gehoord. Als je je zakgeld - een kwartje in de week - had opgespaard ging je wel eens naar de bioscoop, behalve naar films voor boven de achttien jaar. Daar werd streng de hand aan gehouden. Bovendien vond de filmkeuring al gauw iets ongeschikt voor jeugd onder de achttien, waardoor de keuze meestal beperkt bleef tot zoetige dramatiek, slapstick en niet al te schokkende avonturen.

Verder vertier zocht je buiten of binnen bij je vriendjes of op school, waar buiten de lesuren nog wel eens een zogeheten leerzame activiteit werd georganiseerd. En dan had je het wel zo ongeveer gehad, behalve een paar mogelijkheden waar je contributie voor moest betalen, zoals de sportclub of de padvinderij. Als puber luisterde je naar dezelfde muziek als je ouders, op de vier kanalen die door het luidsprekertje van de radiodistributie werden uitgezonden. De hits ('schlagers', zeiden we toen) waren Amerikaans en vertolkten de ietwat slijmerige stemming van het repertoire uit die dagen: 'Sentimental journey', 'My dreams are getting better all the time', 'My guy's come back' en 'Candy'.

Nieuwigheid

De grote ronde steenplak in het midden van het plein bestond al toen ik in 1932 geboren werd. Maar nog niet lang. De verkeersgeleider werd in 1929 aangelegd. Zo'n rotonde was in die tijd iets bijzonders, een nieuwigheid uit de grote steden. Nog maar een decennium eerder liep de paardentram dwars over de Grote Markt, onwrikbaar op

Om het verkeer op de Grote Markt in betere banen te leiden werd in 1929 een rotonde aangelegd, de in de volksmond zogeheten 'vluchtheuvel'. De werkzaamheden trokken dagelijks het nodige bekijks. De Harmonie op de achtergrond was toen nog een besloten herensociëteit. (Collectie auteur)

zijn baan via de in de grond verankerde, metalen gleuven. Halverwege de jaren twintig was de oude sukkelaar eindelijk vervangen door gemotoriseerde stadsbussen die een simpele dienstregeling door de paar Zwolse wijken onderhielden.

Het overige verkeer deed maar zo'n beetje. Op drukke dagen krioelden paard-en-wagens, vrachtauto's, handkarren, fietsers en een enkele personenauto dwars door elkaar op de Grote Markt. Vooral nog leidde dit zelden tot onhoudbare toestanden, want de *Zwolse Courant* uit die dagen gewaagt slechts bij hoge uitzondering van ongelukken.

Maar aan het einde van de jaren twintig diende zich een verandering aan. Na jarenlang gesteggel hadden rijk en provincie eindelijk besloten om het oude Katerveer af te danken en de twee oevers van de IJssel bij Zwolle met een brug te verbinden. Voltooiing was gepland in het voorjaar van 1930. In de aanloop naar die datum, die voor het verkeer van zuid en west naar het noorden en vice versa van het grootste belang was, maakte het Zwolse gemeentebestuur zich zorgen over de 'enorme verkeersstromen' die de Zwolse binnenstad te ver-

werken zou krijgen. Wat moest men bijvoorbeeld aan met het anarchistisch aandoende verkeersrommeltje op de Grote Markt?

Toen werd het idee geboren van die grote ronde stoep die het verkeer in een gereguleerde baan moest leiden. Altijd linksom, zoals dat ook immer gold op banen voor sportbeoefening.

In de volksmond werd de grauwe pannenkoek op de Grote Markt al gauw 'de vluchtheuvel' genoemd. Die naam heeft te maken met de mogelijkheid om voetgangers bij het oversteken van het plein halverwege even rust te gunnen in de hectiek van het toegenomen verkeer.

Het karakteristieke verkeersobstakel heeft in de loop van zijn ruim veertigjarige bestaan ook heel wat andere doeleinden gediend, vooral die van openbare plek voor feestelijke activiteiten, concerten, demonstraties, religieuze manifestaties, kermisattracties, markthandel en wat niet al. Door de ramen van mijn ouderlijk (boven)huis hadden we er mooi zicht op. Zó mooi dat de toeloop van familie en kennissen bij bijzondere gelegenheden - een koninklijk bezoek of de jaarlijkse optocht - zo groot was dat alle plaatsen voor de ramen bezet werden en dat mijn ouders zich, staande achter het bezoek, moesten uitrekken om nog een glimp van het vertoonde op te vangen.

Hangplek

De vluchtheuvel vervulde ook een functie als openluchtsociëteit of hangplek voor volwassen Zwollenaren. Op mooie dagen en vooral op zomeravonden, stonden ze vaak mannetje aan mannetje rondom op de rand, geleund op hun fietsen of met de handen in de zakken, zinnig kletsend of onzinnig leuterend over de politiek, de voetbal en de minder belangrijke dingen des levens. De mannen keken uit over een wegdek van koperslakkeien, zware kubussen van een decimeter in omtrek die geperst waren van afval uit de koperindustrie en die met elkaar een saaie, grauwe vlakke vormden. Daar viel niet veel inspiratie voor hun small talk uit te halen.

Maar dat veranderde! In de loop der jaren bleek namelijk dat deze op het oog zo onaantastbaar harde, ruwe blokken veel sneller dan verwacht werd, aan slijtage onderhevig waren. Het

De Grote Markt, toen de paardentram in 1919 was opgeheven. De metalen rails zijn verdwenen, maar het spoor daarvan is nog duidelijk in de bestrating te zien. Het kleine vluchtheuveltje is er dwars overheen gebouwd. Op de linkerhoek van de Oude Vismarkt de galanteriewinkel van de Gezusters Weghuis, aan de andere kant de IJmuider Vischhandel van de familie Van der Veer. (Collectie HCO)

verkeer maakte de oppervlakte op den duur zo glad als gepoetst vloerzeil. Vooral als het een beetje had geregend ging de ene na de andere fietser tegen de vlakte en maakte menige auto een schuiver. Eind jaren veertig van de vorige eeuw was de situatie zo nijpend geworden dat er elke week wel een alarmerend stuk in de krant stond. Maar de gemeente had in die naoorlogse jaren heel weinig te verteren, zodat het nog een hele tijd duurde voordat stratenmakers met nieuw materiaal aan de slag konden.

De gladheid van het plein bracht één keer per jaar sensationeel amusement. Dat was op de zaterdagavond dat de TT in Assen was verreden. Omdat de rondweg rond Zwolle nog niet klaar was, kozen veel terugrijdende bezoekers op hun motoren - ook voor de gezelligheid - een route dwars door de binnenstad. Op de Grote Markt stonden drommen publiek klaar in de hoop op glijpartijen. En ze werden in hun sensatiezucht beloond. Komende uit de Diezerstraat schoof menige motorrijder in de bocht voor De Harmonie onder luid gejuich van de menigte onderuit.

Visch

Minder dan de helft van het aantal zakenpanden, dat zich in 1947 op de Grote Markt bevond, is zichtbaar op de foto. Het historische pand met de klokgevel (middenachter), waar destijds de textiel- en galanteriewinkel van Wensink gevestigd was, hoort er eigenlijk niet bij, evenmin als de winkel van Jamin, links daarnaast. Die twee panden werden nadrukkelijk tot de Diezerstraat gerekend.

Hoog op de voorgevel van de winkel rechts, op de hoek van de Oude Vismarkt, staat als reclame 'glazenwasscherij' (met sch) geschilderd. Dat nijvere bedrijf was niet daar, maar in de Nieuwstraat gevestigd. Zolang ik het mij van mijn jeugd herinner bevond zich op die hoek van de Grote Markt de druk beklante IJmuider Vischhandel van de familie Van der Veer, waar een hoog aquarium met kanjers van vissen in de zijetalage stond. Ook Van der Veer spelde vis met sch. Het stond geschreven op de etalageruit, waar ik elke dag op weg naar school langs kwam.

De nieuwe spelling, genoemd naar minister Marchant, die in 1934 was ingevoerd, was eind

jaren dertig nog maar half doorgedrongen tot de Zwolse zakenwereld. Op mijn school werd er al streng de hand aan gehouden. Op een keer ging ik er goed mee in de fout. Toen ik in een dictée 'visch' schreef en later werd geconfronteerd met een dikke rode streep door dat woord, was ik zéér op mijn teentjes getrapt. Verontwaardigd protesteerde ik bij onze juf: 'Zo staat het bij Van der Veer op het raam....!' Maar juf was niet onder de indruk.

Wonen boven winkels

Zoals overal in de binnenstad woonden bijna alle gezinnen van de zakenlui op de Grote Markt boven hun winkels. Dit gold niet voor de bovenwoning van boekhandel Waanders, die door de jaren heen allerlei bedrijfstjes tot onderkomen had gediend, onder andere een tabaksfabriekje. In 1931 huurde mijn vader het pand van eigenaar Waanders en schonk het de jonge vrouw die een klein jaartje later mijn moeder werd, als eerste huwelijksstulp.

Voorlopig zouden mijn ouders die niet meer verlaten, hoewel de indeling van het huis voor bewoning nogal onhandig en oneconomisch was. Drie grote, enorm hoge kamers, een nog hogere keuken als een fabriekszaal, een lange gang, kolossale, geheimzinnige zolders, een onoverzichtelijk trappenhuis en verder veel loze ruimte. Maar de levendigheid van de locatie beviel mijn ouders zo goed dat ze er 38 jaar bleven wonen. En het moet gezegd: voor een kind bood het huis allerlei hoeken en gaten om al spelend zijn fantasie uit te leven.

De enige winkelier op de Grote Markt die niet boven de winkel woonde, was onze buurman, banketbakker Frans Alferink. Die huisde met vrouw en twee kinderen in de ruimte achter de winkel, waar altijd het licht brandde. Alferinks bakkerij bevond zich in de kelder onder de winkel, waar je op de stoep door lage klapramen in kon kijken. Kinderen deden het vaak, verlekkerd zagen ze de warme, zoetgeurende lekkernijen.

De bovenwoning werd bewoond door de familie Vaske, een geëmancipeerd gezin, waarvan man en vrouw ieder hun eigen bedoening hadden. Moeder Vaske was de spil van een druk beklant naaiatelier en vader hield zich bezig met de handel.

De Grote Markt in het begin van de jaren dertig van de vorige eeuw. De stadsbus, toen geëxploiteerd door de Dedemsvaartse Stoomtramweg Maatschappij, staat bij de halte voor de Hoofdwacht. De vroegere herensociëteit De Harmonie was toen al een openbaar restaurant, geleid door B.G. Smorenburg. Links daarnaast de slijterij van de firma Boersen (op de hoek van de Luttekstraat) de schoenwinkel van Paanakker. (Collectie HCO)

Zoon Frits had de motorsport als hobby. Zijn grommende machine parkeerde hij meestal op de stoep, vlak voor de voordeur. Voor mij een tot de verbeelding sprekend object. Stiekem klom ik er wel eens op en voelde mij een coureur.

Verdwenen

De buurman aan de andere kant was Jakobs, winkelier in sportartikelen. Als kind mocht ik wel eens in de winkel spelen. Op de foto uit 1947 staat zijn naam nog duidelijk op de gevel, maar de baas zelf was er toen allang niet meer. De Jakobsen kregen in de oorlog een eng geel etiket op de borst genageld, waardoor ze hun leven niet meer zeker waren. Dat bleek al spoedig. Geruisloos en onopgemerkt verdwenen de winkelier en zijn naasten van de Grote Markt. Nimmermeer werden ze daar nog gezien, behalve dochter Saartje, Zus genoemd, die de onmenselijke dodendans als door een wondertje ontsprong en na de oorlog de zaak, samen met haar man Dolf Davidson, nog vele jaren voortzette.

Ook Waanders, de baas van de boekhandel beneden ons, verdween in Duitse gevangenschap, maar dat gebeurde niet in het geniep. De bezetter had zelfs belang bij een arrestatie in volle openbaarheid. Als een van de gijzelaars van Sint

Michielsgestel moest Waanders als voorbeeld dienen en met zijn leven borg staan voor ondergronds geweld tegen de vijand.

Toevallig was ik er getuige van dat er op een morgen in mei 1942 een grote zwarte auto voor de boekwinkel stopte. Enkele Duitsers in lange leren jassen haasten zich naar binnen en kwamen even later weer tevoorschijn met in hun midden de kleine grijze, bang voor zich uitkijkende eigenaar van het oude familiebedrijf. Zijn overjas droeg hij over de arm, want het was prachtig weer.

Het liep goed af voor Waanders. Na een angstige, maar niet oncomfortabele tijd in het katholieke kleinseminarie in Sint-Michielsgestel werd hij eind 1942 samen met enkele honderden van zijn lotgenoten in vrijheid gesteld. Echter niet voordat zeven gijzelaars twee maanden eerder waren gefusilleerd na een hernieuwde aanslag van het verzet.

Boogiewoogie

De Grote Kerk, het gebouw dat het aanzicht van de Grote Markt het meest bepaalt, staat niet op de foto, waarover dit verhaal gaat. Mijn gehele jeugd heb ik er tegenover gewoond, maar het heeft meer dan veertig jaar geduurd voordat ik het interieur voor het eerst mocht aanschouwen. Vroeger was de deur altijd dicht, behalve bij de aanvang van de diensten. Bovendien speelde religie nooit een rol in mijn ouderlijk huis. In de na-oorlogse jaren heeft mijn grootmoeder mij nog eens overreed om catechisatie in het gebouw in de Kamperstraat te volgen, maar na drie lessen werd ik eraf gestuurd. De dominee had mij voor aanvang van de les betrapt op het spelen van een... boogiewoogie op het harmonium. Een jaar of tien later speelden de beatbands in de kerken! Toch heeft het daarna nog meer dan twee decennia geduurd voordat ik me in de Grote Kerk durfde te vertonen... voor het bekijken van een tentoonstelling.

Geheel links op de foto zien we nog een streepje van het toenmalige hotel Peters met terras, maar als ik daarover begin wordt dit verhaal nog de helft langer.

De Grote Markt als huiskamer van de stad

Toelichting op het ontwerp

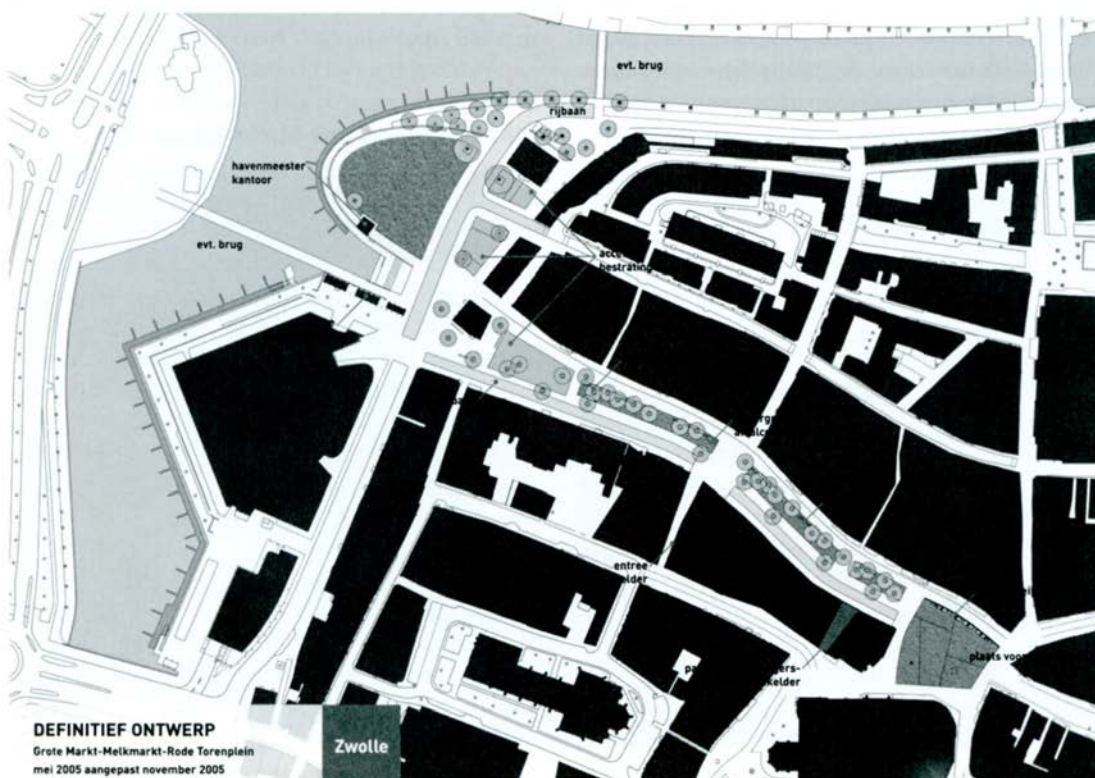
Onlangs is de Grote Markt opnieuw ingericht. Dit is het eerste deel van het opknappen van de Grote Markt, de Melkmarkt en het Rodetorenplein. Deze drie plekken horen bij elkaar en hebben een bijzondere positie in de binnenstad. Ook wat betreft het gebruik zijn het speciale plekken. Vooral de markt en de evenementen vragen om een open, flexibele inrichting, maar de ruimten moeten ook op andere dagen aangenaam zijn om te verblijven. Uitgangspunt bij de herinrichting is dat het gebied moet zorgen voor een betere verbinding tussen de omgeving van het Maagiesbolwerk, de toekomstige Willemspoort en de Diezerstraat. Daarbij

wordt het een voetgangersgebied, zonder doorgaande auto's en zonder mogelijkheid tot parkeren. Fietsen mag wel en bevoorrading per auto blijft mogelijk.

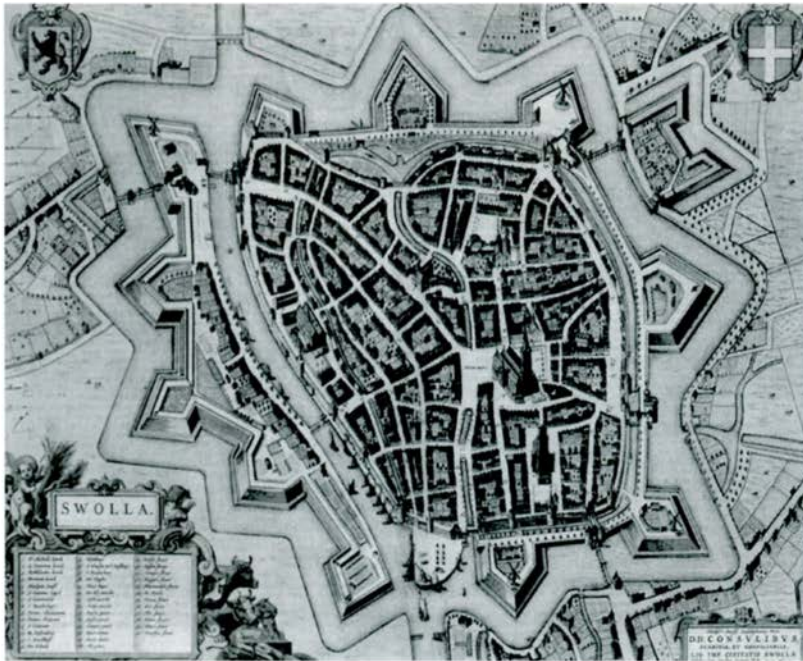
Geschiedenis

De huidige vorm van de Grote Markt, de Melkmarkt en het Rodetorenplein is in hoge mate bepaald door de geschiedenis ervan. Dit gegeven speelt een belangrijke rol in het ontwerp. Tot aan de veertiende eeuw lag Zwolle ten zuiden van de Grote Aa, die liep over het huidige Gasthuisplein, Grote Markt en Melkmarkt. De huizen stonden langs de straten en hadden diepe achtererven naar

Han Goodijk

*Het ontwerp voor herinrichting van de Grote Markt, Melkmarkt en Rodetorenplein.
(Gemeente Zwolle)*

De Grote Markt als centraal plein van de stad op de kaart van Joan Blaeu uit 1649. De Grote Aa is nog zichtbaar aan het Gasthuisplein, de Oude Vismarkt en de Melkmarkt. (Collectie HCO)

het water toe. Ter hoogte van de Grote Markt was een doorwaadbare plaats in de Aa en daar stond vanaf de tiende eeuw de Michaëlskerk. Rondom de kerk lag toen nog een open terrein. De huidige vorm van de Grote Markt ontstond in de veertiende eeuw. Zwolle breidde uit naar het noorden, over de Grote Aa heen. Het riviertje werd ter hoogte van de Grote Markt overkluisd en aan weerszijden ervan werd gebouwd. De Melkmarkt werd daardoor een voorzijde in plaats van een achterzijde. De omgeving van het Rodetorenplein ontwikkelde zich tot de belangrijkste haven. Door het vergroten van de Michaëlskerk werden de ruimten ten noorden en ten zuiden van de kerk van elkaar gescheiden. De zuidzijde (het Grote Kerkplein) werd begraafplaats, de noordzijde (de Grote Markt) werd gebruikt voor de markt en was het centrale plein voor de stad. Het Grote Kerkplein werd in de negentiende eeuw weer in gebruik genomen als marktplein, maar bleef minder prominent dan de Grote Markt.

Visie

Grote Markt, Melkmarkt en Rode Torenplein zijn een onderdeel van het grote netwerk van straten,

stegen en pleinen in de binnenstad. De pleinen hebben een bijzondere positie. De Grote Markt is een speciaal plein. Hier komen de belangrijkste routes samen. Bij deze positie van middelpunt van de binnenstad, en van heel Zwolle, past een uitstraling met allure. De Grote Markt moet hét Zwolse Stadsplein zijn. Het Rodetorenplein wordt gezien als het stedelijke balkon van de binnenstad. Hier stopt de brede ruimte van de Melkmarkt en wie langs de Jufferenwal of Buitenkant komt, heeft hier ruim zicht naar buiten, over de brede Stadsgracht naar het Zwartewater.

De breedte van de Melkmarkt, het vloeiende, wat meanderende verloop van de gevelwanden en het hoogteverschil tussen Grote Markt en Rodetorenplein herinneren aan de Grote Aa die hier ooit stroomde. Dit is een belangrijk thema voor het ontwerp. De breedte van de Melkmarkt vraagt om een driedeling en om bomen. Vroeger stonden hier prachtige, grote bomen, die de straat veel allure gaven. De bomen en de driedeling geven de ruimte een prettige en menselijke maat, ook als hier geen warenmarkt wordt gehouden of evenementen zijn.

Grote Markt

Midden op de Grote Markt ligt nu een vlak van natuursteen. Dit bijzondere materiaal vormt het middelpunt van de binnenstad. De randen zijn verhard met baksteen. Ze sluiten zo aan op de straten die op het plein uitkomen. De inrichting lijkt daardoor op een huiskamer van de binnenstad: in het midden een leegte als een tafel of een kleed, met het meubilair aan de randen. Aan de noordzijde van het plein zijn de leiplatanen blijven staan. Op het plein komt één bijzonder element, dat het bijzondere karakter en de verblijfsfunctie benadrukt. Het element moet een herkenningpunt, een 'landmark', in de stad worden.

Tijdens de markt vormen de kramen op de Grote Markt een verbinding tussen de marktkramen in de Luttekstraat en op de Melkmarkt. Tegelijk is op de Grote Markt ruimte voor terrassen. Er komen geen fietsklemmen op het plein. Er komen wel extra plaatsen voor fietsen op de Melkmarkt en het Rodetorenplein en een bewaakte fietsenstalling in de nieuwbouw van de 'Bankenlocatie'.

De vormgeving van de Grote Markt vindt haar oorsprong in de ontstaansgeschiedenis van dit plein en benadrukt dat deze plek uniek is. De verdeling tussen een ruimte voor en achter de kerk blijft daarmee bestaan. Omdat de Grote Markt hét stadsplein en een visitekaartje van Zwolle is, dient de inrichting en de ondergrond goed en duurzaam te zijn. De bestrating moet de tand des tijds kunnen doorstaan. Er is daarom niet gekozen voor een traditionele bestrating in zand, maar voor een degelijke fundering en een harde voeg tussen de stenen in het middenvlak. Een dergelijke voeg is ook beter schoon te vegen, na bijvoorbeeld een marktdag. In de stroken langs de gevels ligt wel een traditionele open bestrating om de kabels en leidingen te kunnen bereiken.

Rodetorenplein en Melkmarkt

Het ontwerp voor het Rodetorenplein gaat uit van een landtong, die is geïnspireerd op de historische situatie. De vroegere monding van de Grote Aa is zichtbaar gemaakt in het verloop van de oever. Ook op dit plein komt een centrale open ruimte die wordt verhard met natuursteen. Deze is geschikt voor de warenmarkt en voor grote evenementen. Het is allemaal iets robuuster uitgevoerd om aan de sluiten bij de kademuur. In tegenstel-

ling tot de Grote Markt opent deze 'kamer' zich naar het water, als een stedelijk balkon. Langs het water loopt een tachtig centimeter verlaagde kade. Hierdoor is het water, dat ongeveer twee meter lager ligt dan het plein, beter te ervaren. Daar is zitgelegenheid en kan men langs de nieuwe aanlegsteigers lopen. Ook de overige randen zijn verblijfsruimten, met bomen en terrassen.

De Melkmarkt krijgt een driedeling die aansluit op de functie. Er komt een route langs de zuidzijde, een strook met natuursteen in het midden en een strook voor verblijven (in de zon) langs de noordzijde. De verharding van de middenstrook sluit aan bij de vlakken op de Grote Markt en het Rodetorenplein. De strook volgt en benadrukt het vloeiende verloop van de Melkmarkt. Zo worden beide pleinen met elkaar verbonden en wordt er verwezen naar de Grote Aa. Ook hier worden de randen verhard met traditionele Hollandse baksteen die aansluit op de straten van de binnenstad. Er komen nieuwe bomen, die worden geplaatst in een los verband. Hierdoor storen de bomen de markt en de kermis niet. De bomen krijgen een speciale groeivoorziening. Ze moeten de Melkmarkt een groene aanblik geven. Ook zorgen ze voor een extra geleiding van de breedte straat.

*Het vlak van natuursteen
midden op de Grote
Markt, mei 2006.
(Foto redactie)*

De Grote Markt in beeld

Koninklijk bezoek aan Zwolle op 5 mei 1962, ter gelegenheid van het 25-jarig huwelijk van koningin Juliana en prins Bernhard. De stoet rijdt om de rotonde met de muziektent. (Foto Pool 25 Amsterdam, collectie HCO)

Zwolle kreeg in 1964 het vierde afgietsel van het beeld Adam van de beroemde Franse beeldhouwer Rodin. Er zijn in totaal zes bronzen afgietsels gemaakt. De Zwolse Adam werd oorspronkelijk in het hart van de stad geplaatst, omwille van de zichtbaarheid op een twee meter hoge sokkel. Totdat Han Prins er bij het lezen van Rodins memoires achter kwam dat de beeldhouwer vond dat dergelijke beelden niet op een voetstuk behoorden, maar tussen de mensen. Het beeld werd toen, het was 1976, verplaatst naar het bordes van het net voltooide nieuwe stadhuis. (Foto J.P. de Koning, collectie HCO)

*De zaterdagmarkt, 1982.
(Foto Malherbe, collectie
HCO)*

*Luchtfoto van de Grote
Markt, begin jaren zeven-
tig. De verkeerssituatie op
de Grote Markt werd eind
jaren zestig gewijzigd. De
rotonde verdween en werd
vervangen door een kruis-
sing met een driehoekige
vluchtheuvel. (Uit: 'Op de
kop gekiekt', 1976)*

Een toeschouwer op de Grote Markt

Annèt Bootsma-
van Hulst en
Jan van de Wetering

Op het verlaten Grote Kerkplein blazen de muzikanten van een bluesorkest zich de longen uit het lijf. De zeilen van de bier-tenten wapperen in de wind. Druk zal het niet worden op deze koude, druilerige avond in mei.

Maar als we achter de kerk de hoek omslaan, breekt even de zon door de wolken en zien we vanaf de Harmonie hoe een plens fel avondlicht op de rij monumentale panden aan de overkant valt. Drie daarvan hebben onze bijzondere

belangstelling. Ze hebben namen die klinken als een klok: 'Koning David', 'In de Zon' en 'De Drie Kalanders'. Het plein ligt er na de pas voltooide restauratie van de Grote Markt nog wat onwennig bij, groter ogend dan ooit, maar duidelijk nog in staat van ontwikkeling.

Onze gastheer, Han van Beek, eigenaar van de drie panden, slalomt met ons langs de leren tassen en koffers die in zijn winkel (Van Beek Lederwaren) zijn uitgestald. Trapje op, trapje af zijn we voor we het beseffen twee huizen verder gelopen. Die open verbindingen tussen de drie huizen zijn het resultaat van een verbouwing (2003-2005) waar hij met recht trots op is. Niet alleen gingen de drie huizen van binnen één geheel vormen, maar er werden ook vier huurappartementen op de bovenverdiepingen gerealiseerd.

Reepjes leer

Tijdens de verbouwing viel Van Beek samen met de Zwolse architect Harry Havers van de ene in de andere verbazing. Bijna letterlijk leverde elke verplaatste steen of balk nieuwe historische verrassingen op.¹ Geen wonder overigens, want de drie panden liggen op het oudste (en hoogste) deel van Zwolle. De oudste bewoningssporen gaan terug tot het begin van de elfde eeuw. Net als de Sassenstraat ligt het perceel op een dekzandrug, die omlaag loopt richting Oude Vismarkt, de plaats waar vroeger de Grote Aa stroomde. Dat hoogteverschil zie je tegenwoordig nog het beste als je vanaf het Grote Kerkplein naar de Grote Markt kijkt.

Een plens fel avondlicht valt op de rij monumentale panden. Ze hebben namen die klinken als een klok: 'Koning David', 'In de Zon' en 'De Drie Kalanders'. (Foto redactie)

Onbedoeld, maar niet minder waardevol, leverde de verbouwing veel kennis over het verleden op en ook de zichtbare sporen daarvan. Omdat Van Beek gevoelig is voor de waarde van de geschiedenis waarmee hij omringd is, verwerkte hij de vondsten zo goed mogelijk in het interieur van de drie huizen. Zo zal menige klant even verbaasd opkijken bij het zien van een vitrine met archeologische voorwerpen die tijdens de verbouwing door stadsarcheoloog Hemmy Clevis zijn gevonden. In de kelderruimte kwam een beerput uit de eerste helft van de zestiende eeuw vrij. De vondsten betroffen vooral keukengoed: Keulse kannen, schalen en oliekanntjes. Gezien de professie van de huidige eigenaar mag de vondst van meer dan tweehonderd afsnijdsels van leer opmerkelijk genoemd worden. Dat betekent dat hier ooit een

leerbewerker gewoond moet hebben. Ook die stukjes leer hebben een plaatsje in de vitrine gekregen.

De panden hebben elk hun eigen geschiedenis. Het oudste is het huis 'De Drie Kalanders' (Grote Markt 3). Het dateert vermoedelijk uit de jaren rond 1360 toen hier na de stadsbrand van 1334 weer nieuwe huizen werden gebouwd. In de vijftiende eeuw moet het pand grondig verbouwd zijn, vermoedelijk omdat het huis naar het noorden (richting Grote Markt) begon over te hellen. Iets later, rond 1394, moet het huis 'In de Zon' (Grote Markt 4) zijn gebouwd. 'Koning David' (Grote Markt 5) is het jongste van de drie panden. Het oorspronkelijke achterhuis werd vermoedelijk in de vijftiende of zestiende eeuw gebouwd.

Het plein ligt er na de pas voltooide restauratie van de Grote Markt nog wat onwennig bij, groter ogend dan ooit, maar duidelijk nog in staat van ontwikkeling. Foto genomen vanuit 'De Drie Kalanders'. (Foto redactie)

Door de eeuwen heen veranderden de gevels van alle drie de huizen, zeker in de twintigste eeuw, toen de panden wat dat betreft aan de moderne eisen moesten voldoen.

Tijdens de verbouwing kwamen veel van de oude binnenmuren, voorzien van allerlei nisjes, tevoorschijn. Ze zagen er nog zo prachtig uit dat Van Beek besloot ze op te nemen in het winkelinterieur. Iedere klant kan ze nu bewonderen. Maar er is meer te zien: op de eerste etage van 'Koning David' is een complete middeleeuwse deur aan de wand bevestigd. Ook prachtige, kleurige stukken negentiende-eeuws behang hebben een mooie plaats gekregen. En de nieuwe huurders van de bovenste etages kunnen genieten van schitterend bewaard gebleven nokbalken. Volgens dendro-

chronologisch onderzoek van professor D.J. de Vries zijn die afkomstig uit Westfalen en waarschijnlijk nog ouder dan de huizen zelf, ze dateren uit de periode 1257-1340.

Een familiebedrijf

De winkel in lederwaren is een echt familiebedrijf en dat al sinds 1936. Vader Wim van Beek (1910-1994), telg uit een Zwolse zadelmakersfamilie, begon destijds op de Nieuwe Haven met een winkeltje in leren tassen. In 1938 verhuisde hij naar het pand Grote Markt 4 ('In de Zon'). Dit bleek een uitstekende locatie voor de zaak te zijn. In de loop der jaren werd deze bedrijfsruimte te klein, daarom werd lang uitgekeken naar uitbreidingsmogelijkheden. In eerste instantie werd in 1968 het tegenovergelegen pand Grote Markt 15 ('Het Hondje') aangekocht. Eind jaren tachtig kon Grote Markt 5 ('Koning David') verworven worden. Dit had het voordeel dat de zaak weer op één locatie gehuisvest was. 'Het Hondje' werd verhuurd en is nog steeds eigendom van de familie Van Beek.² In 1999 kwam Grote Markt 3 ('De Drie Kalenders'), daarvoor kapsalon Wolff, erbij en werd begonnen met de plannen voor de recente verbouwing. Tijdens de verbouwing kreeg de winkel een tijdelijk onderkomen in het voormalige pand van boekhandel Waanders, Grote Markt 9. Naast de vier huurappartementen op de bovenverdiepingen van de gerenoveerde panden is ook de begane grond van Grote Markt 3 momenteel verhuurd, aan koffiebrandery en theehandel Simon Lévelt. Han van Beek: 'We hebben ons bij de verbouwing gericht op kwaliteit, dat is ons zakelijk uitgangspunt. En bij kwaliteit hoort ook dat je recht doet aan de geschiedenis van de panden.'

Op dit moment runt Han van Beek de zaak samen met zijn broer Jos en zijn zoon Maarten. Van Beek is op de Grote Markt geboren (1942) en getogen, al verhuisden zijn ouders begin jaren vijftig naar de Parkstraat. Dit gebeurde op advies van hun huisarts dokter Van Wiechen, omdat de nabijheid van een bakker en een snackbar door hem voor opgroeiende kinderen niet gezond werd bevonden. Maar de winkel bleef. 'Ik heb door de jaren heen alle ontwikkelingen op de Grote Markt kun-

De vitrine met archeologische voorwerpen, die nu in de winkel staat. De zestiende-eeuwse vondsten betroffen vooral keukengoed en meer dan tweehonderd afsnijdsels van leer. (Foto redactie)

nen volgen. Tijdens mijn jeugd (de jaren veertig en vijftig) was het plein vooral leeg, ondanks de al in 1929 aangelegde rotonde voor het verkeer. Er reden wel auto's, maar dat waren er nog niet zoveel. Bovendien ging het verkeer dat er was via de Luttekestraat, de Oude Vismarkt of de Diezerstraat over de Grote Markt. Er was ruimte genoeg voor ons kinderen. We speelden op het Grote Kerkplein, op de Ossenmarkt en de Nieuwe Markt. Als iemand er een auto wilde parkeren, vroegen we of hij ergens anders mocht staan. Dan konden wij weer verder voetballen. Vanaf de jaren zestig werd het drukker en drukker op de Grote Markt. Niet alleen het gewone verkeer nam toe, maar er verschenen ook steeds grotere vrachtauto's voor de bevoorrading van de winkels. Maar nu komt de rust terug. Na een eeuw wordt het plein weer autovrij.'

Van Beek is, zoals dat heet, met de zaak opgegroeid. In die tijd was het vanzelfsprekend dat je als kind meehielp in de zaak. 'Als ik 's middags uit school thuiskwam dan had mijn vader altijd wel een boodschap voor me te doen. Want in die tijd kregen de klanten een gekochte koffer gewoon thuisbezorgd. Dat was de service die verleend werd. We hebben altijd iedereen als klant gehad en

door de hele stad werden dus koffers bezorgd. En zo heb ik met het wegbrengen van koffers zo'n beetje heel Zwolle gezien, van Assendorp tot de Bollebieste in Dieze aan toe. Ik herinner me dat ik eens vier keer op en neer naar Wijthmen ben gefietst. Ik kon maar één koffer tegelijk vervoeren en die klant had er vier besteld. Een auto had de familie toen nog niet...'

Op de Grote Markt is altijd wat te beleven. Alle bijzondere gebeurtenissen van Zwolle vonden en vinden hier plaats: de optochten, de feesten, de kermissen, de huldigingen, noem maar op. En dan waren er nog de begrafenis en trouwerijen vanuit de Grote Kerk. Als driejarig jongetje stond Van Beek met een vlaggetje te zwaaien tijdens de bevrijding van de Duitsers. Een gebeurtenis die op een foto is vastgelegd, maar waarvan hij zich niets meer herinnert. In tegenstelling tot het schuilen in de kelder aan het eind van de oorlog, wat diepe indruk heeft gemaakt op de kleine Han. Maar ook op gewone dagen is de Grote Markt altijd het bekijken waard. En dat deden de bewoners en het personeel van de handel in lederwaren als er maar even tijd voor was. 'Iedereen gaat hier altijd meteen voor het raam zitten', vertelt Van Beek. 'Het uitzicht verveelt nooit.'

Op de eerste etage van 'Koning David' is een complete middeleeuwse deur aan de wand bevestigd. (Foto redactie)

Han van Beek en Jan van de Wetering bij de dertiende en veertiende-eeuwse nokbalken. (Foto redactie)

De panden (van links naar rechts) Grote Markt 6,5,4,3,2 en 1. Op de foto was Hotel De Zon nog op de nummers 4 en 5 gevestigd. In 1938 werden de panden verkocht en opende Van Beek sr. een winkel op nummer 4. (Collectie Willem van der Veen)

Door de verbouwing van de bedrijfspanden is Van Beek nog meer bewust van de geschiedenis van deze bijzondere plek. Hij heeft er daarom voor gezorgd dat de drie verschillende panden hun oorspronkelijke naam op de gevel terug kregen. Voor de panden 'Koning David' en 'De Zon' gebeurde dit begin jaren tachtig al op initiatief van Han Prins. Die heeft ook de kleuren op de gevels bepaald. De naam 'De Drie Kalenders' - volgens Van Beek werd die naam door de vorige eigenaar al gebruikt - verwijst net als de gevonden leerafsnijdsels naar leerbewerking. Een 'kalender' is immers de oude naam voor een mangel om leer glanzend te maken.³

Voordat de familie Van Beek in 1938 een winkel aan Grote Markt 4 opende, was er een hotel (eigenaar H. Peters) in gevestigd, genaamd 'De Zon'. Op veel oude foto's is dit hotel, met overdekt terras en al, goed te zien. Rond 1900 werd het uitgebaat door Quirinus van den Assem. Hij adverteerde in de stadsgids uit die jaren, zodat we weten dat een logies met ontbijt f 1,50 kostte, en 'bij langer verblijf billijker'. Je kon er dineren volgens dezelfde advertentie 'vanaf f 1,- en hoger'.

Grote Markt 15, 'Het Hondje' in 1970. Van 1968 tot eind jaren tachtig had de firma Van Beek dit pand in gebruik als tweede winkel. (Collectie HCO)

Concurrentie was er rond de eeuwwisseling in de horecabranche ook, want aan de overkant zat niet alleen het Heerenlogement aan de Grote Markt 11 (het pand met de zonnewijzer), maar ook links daarnaast de Zwolsche Melkinrichting. In dat laatste etablissement werd 'zuivere, onvervalschte, niet afgeroomde en niet verdunde melk' geschonken. Op de Grote Markt was voor elk wat wils zou je kunnen zeggen. Op 26 augustus 1894 gaf een deel van 'de Twaalf Apostelen' volgens kwade tongen toch maar de voorkeur aan Hotel de Zon, waar zij zich direct na de oprichting van de SDAP in De Atlas op de nabijgelegen Ossenmarkt, aan drank te buiten zouden zijn gegaan. En dat was, volgens diezelfde kwade tongen, geen verheffende daad voor de geheelonthouding propagerende socialisten.⁴

Een kunstverzamelaar aan de Grote Markt

De geschiedenis van de panden en hun bewoners aan de Grote Markt 3-4-5 is een onderzoek meer

dan waard. Neem bijvoorbeeld het reisverslag van een bezoek van de Duitse gebroeders Von Uffenbach aan Zwolle in 1710. Hun eerste indruk van Zwolle was niet al te best: ze vonden de straten en huizen van de stad smerig en vies. Maar hun humeur verbeterde aanmerkelijk toen ze na een bezoek aan de Onze-Lieve-Vrouwekerk kennismakten met de bewoner van Grote Markt 4 ('In de Zon'). Dat was de 73-jarige Gerrit Tydeman, een 'drukker van de Staaten van Overijssel'. Een hele leeftijd in die tijd, maar volgens eigen mededeling had Tydeman nog steeds geen bril nodig. De Duitsers kregen een rondleiding door het huis. De kunstverzameling van Tydeman was door het hele huis verspreid. Overal hingen prenten en schilderijen. Tydeman vertelde de Duitsers dat hij meer dan 14.000 prenten bezat, waaronder wer-

ken van de beste meesters. Nadat ze de schilderijen hadden bewonderd, werden ze rondgeleid door de drukkerij en de bibliotheek, waarin zo'n vierhonderd boeken over wiskunde en perspectief stonden. Tydeman toonde ook zijn verzameling zelf gemaakte perspectiefkastjes. De Duitsers waren onder de indruk: de kastjes waren van binnen met onherkenbare voorstellingen beschilderd, maar als je door een gaatje keek, zag je een kamer met stoelen in goed perspectief. Aan het eind van de rondleiding toonde Tydeman nog zijn verzameling meetkundige instrumenten, uurwerken en insecten.⁵

Een blik naar buiten

Of de Duitse gasten ook even voor het raam hebben gestaan om een blik op de Grote Markt te wer-

Han van Beek, bijna drie jaar, geheel links met vlag en hoed op de Grote Markt tijdens de bevrijdingsfeesten in april 1945. Op de voorgrond de buurjongetjes van Grote Markt 5, Hans en Wim Zunneveld, 6 en 8 jaar, zonen van bakker Theo Zunneveld. Links nog half zichtbaar achter een vlag mevrouw M. van Beek-Rauwerda, moeder van Han. Links naast haar Albert Winkelman. (Particuliere collectie)

Grote Markt 6, 5, 4 en 3, geschilderd door Ted Moorrees, 1991. (Particuliere collectie)

pen vertelt de geschiedenis niet. Maar onwaarschijnlijk is het niet: het uitzicht op het plein trekt iedere bezoeker als een magneet, zelfs als er zoals op deze sombere voorjaarsavond bijna geen mens te zien is. Lang zal die leegte overigens niet duren, want de Grote Markt is al eeuwenlang onderworpen aan de ijzeren wetten van eb en vloed. Van en naar de markt, van en naar de kermis, van en naar de winkels. Over een uur, als het donker is, zullen de eerste groepen jongeren verschijnen, over het plein op weg naar de cafés in de Voorstraat, om een paar uur later wat minder vast op de benen het plein in omgekeerde richting over te steken. Wie er oog voor heeft, ziet gezeten voor de ramen van 'Koning David', 'In de Zon' en 'De Drie Kalenders', de geschiedenis langzaam voorbij gaan en in de vergetelheid verdwijnen. Goed te weten dat achter de toeschouwer een paar fragmenten bewonersgeschiedenis nu uitstekend geconserveerd zijn gebleven.

Noten

- 1 Zie H. Clevis, 'Grote Markt 3-5', in *Archeologie en Bouwhistorie in Zwolle 5*, uitgave gemeente Zwolle, afdeling Stad en Landschap 2005.
- 2 De geschiedenis van het in 1998 afgebrande en inmiddels weer prachtig herbouwde pand 'Het Hondje' is beschreven door Wim Huijsmans en Johan Teunis in *ZHT* 1999, p. 81-90, 'Grote Markt 15, 'Het Hondje'.
- 3 De naam 'De Drie Kalenders' is discutabel. Volgens mededeling van Wim Huijsmans van het Historisch Centrum Overijssel wordt het pand in archiefstukken steeds vermeld als 'De Drie Camelotten'. Een 'camelot' is een sterke stof uit wol of geitenhaar geweven. De eerste vermelding van deze naam staat in een archiefstuk uit 1585. De eerste vermelding van de naam 'Koning David' komt voor in een archiefstuk uit 1592. 'In de Zon' is een naam uit de negentiende eeuw.
- 4 Het gaat hier om een gerucht dat verspreid werd door hun oude strijdmakkers van de SDB. Zie het artikel van Frits David Zeiler in *ZHT* 1994, p. 92: "De Atlas' omstreeks 1894: danshuis of socialistenhol."
- 5 Een uitvoerige beschrijving van het bezoek van de Duitsers aan Tydeman is te lezen in een artikel van Jeanine Otten in *ZHT* 1996, p. 86-93, 'Schone kunst in vieze huizen, Het bezoek van de gebroeders Von Uffenbach aan Zwolle, gedurende 2 tot 5 mei 1710.'

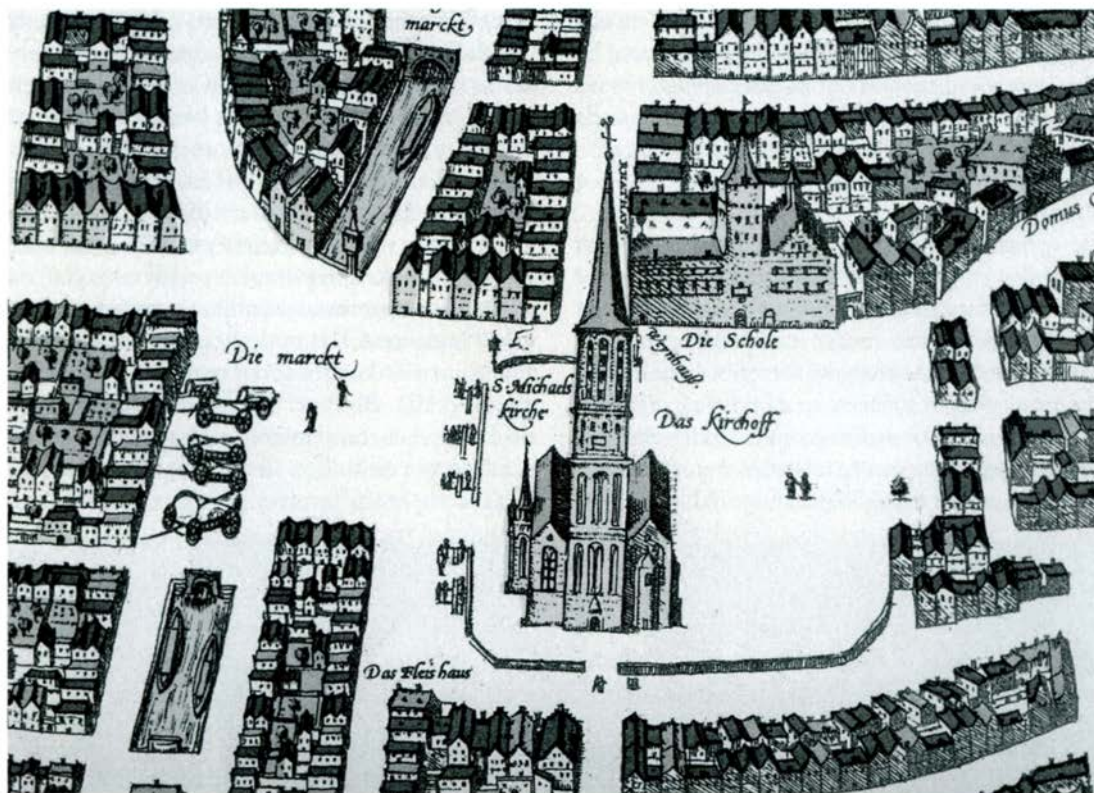
Hotel De Zon gezien vanaf de Grote Markt, omstreeks 1900. (Foto Schaepman, collectie HCO)

* Het gesprek met de heer H. van Beek vond plaats op 24 mei 2006.

Kerkfundering of immuniteitsmuur?

De vondst van bijzonder muurwerk onder de Grote Markt

Michael Klomp

Detail uit de plattegrond van Braun en Hogenberg omstreeks 1580. Op deze plattegrond zijn in deze periode rond de Grote of St. Michaëlskerk nog duidelijk grenzen van de immuniteit te zien. (Collectie HCO)

In het Ontwikkelingsprogramma Binnenstad 2015 wordt de verbetering van de 'as Maagjesbolwerk-Diezerstraat' als eerste prioriteit aangemerkt. Het zorgen voor een betere verbinding tussen Maagjesbolwerk, toekomstige Willemspoort en Diezerstraat gaat gepaard met de herinrichting van de Grote Markt, de Melkmarkt en het Rodetorenplein. De Grote Markt moet in de nieuwe inrichting omgevormd worden tot hét Zwolse Stadsplein.

In het kader van de herinrichting is de bovengrond van de Grote Markt verwijderd. Tijdens de graafwerkzaamheden in de tweede fase van de herinrichting van de Grote Markt, zijn ter hoogte van de Hoofdwacht en de Harmonie oude fundamentelementen waargenomen. Het gaat om twee parallel lopende muren aan de zijde van de Hoofdwacht en een deel van een hoek ter hoogte van de huidige ingang van de Harmonie. Opmerkelijk is dat de drie verschillende muren gekenmerkt worden

door bakstenen van 29 cm of groter. In de meest zuidelijke muur zijn ook kleinere formaten gebruikt. Van één van de muren kon zelfs worden vastgesteld dat onder de bewaard gebleven baksteenlagen in het fundament tufsteen en natuursteen is verwerkt. Het gaat hierbij om zwerfkeien met daarboven tufsteenlagen. Ook tussen het tufsteen zijn zwerfkeien aanwezig. Het baksteenformaat, het tufsteen en de zwerfkeien wijzen op een hoge ouderdom. De begeleidende vondsten bij deze muur van tufsteen en zwerfkeien dateren uit de eerste helft van de dertiende eeuw. Dit is de periode waarin Zwolle in 1230 stadsrechten krijgt.

Vragen

De vondst van muurwerk onder de Grote Markt roept veel vragen op. Belangrijke vragen zijn: waar hebben de fundamenteën onderdeel van uitgemaakt en dateren de drie muren uit dezelfde periode. Hierbij kan zelfs de vraag worden gesteld of binnen de muur waarin tufsteen en zwerfkeien zijn verwerkt meerdere bouwfasen zijn te onderscheiden. Bij de interpretatie van de tufstenen muur kan worden gedacht aan verschillende mogelijkheden.

De eerste mogelijkheid is dat de muur onderdeel heeft uitgemaakt van een oude stadsmuur aan de zuidzijde van de Grote Aa. Deze interpretatie sluit aan bij de oude theorieën over de stad Zwolle, waarin uit wordt gegaan van een stadsmuur of wal aan de zuidzijde van de Grote Aa. Opgravingen in 2004 en 2005 hebben echter aangetoond dat de grens van Zwolle rond 1230 aan de zuidzijde van de Kleine Aa heeft gelegen. Ook de breedte (52 cm) en de NAP hoogte van de onderkant van de tufsteenmuur sluit mijns inziens een functie als stadsmuur uit. Een tweede optie is dat de muur geïnterpreteerd moet worden als een soort kademuur van de Grote Aa. Dit zou betekenen dat de Grote Aa in de dertiende eeuw aanmerkelijk breder was dan in latere perioden. Ook deze interpretatie kan verworpen worden omdat de muur hiervoor waarschijnlijk te ondiep gefundeerd is geweest. Het onderliggende grondpakket zou binnen de kortste keren onder de muur weggespoeld zijn. Blijft vervolgens nog de mogelijkheid dat het fundament onderdeel uit heeft gemaakt van de huidige Grote of St. Michaëlskerk. Deze kerk kreeg immers pas in 1370-1400 zijn

De gevonden muur met lagen tufsteen en zwerfkeien onder de Grote Markt. (Dienst Archeologie, Gemeente Zwolle)

definitieve vorm. De muur kan onderdeel uitmaken hebben van de 'garffcaemmer' of sacristie. De sacristie bevond zich samen met het 'winkeltgien, daer zalige Bartholts weduwe woent' ten oosten van het noordportaal van de Grote Kerk. Een sacristie is een ruimte of vertrek in of aan een katholieke kerk waarin alles wat voor de altaardienst nodig is bewaard wordt. Beide gebouwen zijn in 1614 gesloopt en hebben plaats gemaakt voor de Hoofdwacht. Deze sacristie zal waarschijnlijk pas in of na 1485 gebouwd zijn. In 1485 is immers het nieuwe portaal aan de noordzijde ontworpen. De sacristie was door een deur vanuit dit portaal bereikbaar. Het gebruikte bouw materiaal, tufsteen met zwerfkeien en de begeleidende vondsten, dateren echter van vóór 1250 en zijn aanmerkelijk ouder dan de bouwdatum van de Grote Kerk en het later toegevoegde noordportaal. Bij de datering van muurwerk moet echter grote voorzichtigheid worden geboden. In veel muren is secundair bouw materiaal verwerkt. Ook voor de Grote Kerk is ouder bouw materiaal gebruikt. In de jaarrekeningen van de stad staat vermeld dat ten behoeve van de bouw van de toren bouw materiaal van het voormalige kasteel Voorst in Westenholtse is gebruikt. Dit kasteel is in 1362 belegerd.

De meest zuidelijke muur die aan de rand van de bouwput is aangetroffen, heeft waarschijnlijk wel onderdeel uitgemaakt van de verdwenen sacristie. Het gaat om een bakstenen muur waarin naast stenen van 29 ook kleinere bakstenen van 28 cm zijn verwerkt.

Immunitetsmuur

De meest aannemelijke interpretatie is dat de tufstenen muur gezien moet worden als immunitetsmuur. Een immunitetsmuur vormde de scheiding tussen het sacrale gebied van het kerkterrein en de middeleeuwse wereldlijke bebouwing. Het afgrenzen van immuniteten in de middeleeuwen is zeer gebruikelijk en kon op verschillende manieren geschieden. Voorbeelden van immunitetsgrenzen zijn onder andere bekend uit Den Bosch en Utrecht. In laatstgenoemde stad zijn rond de verschillende kerken immuniteten bekend waarbij de grens werd gevormd door een

wal met sloot of gracht of een tufsteenmuur. De Zwolse tufsteenmuur kan dus heel goed deze functie hebben gehad. De interpretatie wordt nog versterkt door het feit dat in de historie van Zwolle wordt gesproken over de val van Joan Cele op een brugje over een sloot in de huidige Luttekestraat. Dit brugje moet geplaatst worden ter hoogte van het steegje tussen de Luttekestraat en de Ossenmarkt. Dit kan betekenen dat hier een grens van de immunitet van de Grote of St. Michaëlskerk heeft gelegen. Een ander belangrijk versterkend argument is de plattegrond van Braun en Hogenberg uit 1574. Op deze plattegrond zijn in deze periode rond de kerk nog duidelijk grenzen van de immunitet te zien.

Heuse stad

Het afbakenen van een immunitet met een tufstenen muur in de eerste helft van de dertiende eeuw vormt een van de vele bewijzen dat Zwolle in deze periode gerekend kan worden tot een heuse stad, waarin een indeling zichtbaar is in kerkelijke en wereldlijke gebieden. De muur geeft niet alleen informatie over de aanwezigheid van een immunitet maar levert ook een hypothese voor de oriëntatie van de voorloper van de Grote of St. Michaëlskerk. De tufsteen muur heeft een andere richting dan de huidige Grote Kerk. De muur sluit daarentegen goed aan bij de loop van de Grote Aa, met de daaraan evenwijdig liggende Voorstraat en deel van de Sassenstraat. Ook de in 1399 gebouwde Onze Lieve Vrouwenkerk wordt gekenmerkt door dezelfde oriëntatie. De tufstenen muur heeft daarom vermoedelijk parallel gelopen aan een oudere fase van de Grote Kerk. De meest zuidelijke muur die is aangetroffen loopt parallel aan de huidige Hoofdwacht en is in het voorgaande geïnterpreteerd als restant van de in 1614 gesloopte sacristie. Voor een bevestiging van de hierboven beschreven informatie zijn we afhankelijk van archeologische onderzoek en waarnemingen in de omgeving van de Grote Kerk. Gedachten gaan dan uit naar toekomstige riool- of graafwerkzaamheden onder het Grote Kerkplein, de Korte Ademhalingssteeg en het tracé van de Luttekestraat.

Grote Markt

*De dag dat de vluchtheuvel moest verdwijnen
was de markt mijn Grote Markt niet meer.
Nutteloos eiland in het domme verkeer,
maar toevlucht voor zwetsers bij vele dozijnen.*

*Mijn Grote Markt met de nadruk op mijn.
Want wie is als ik op dat plekje geboren,
tegenover de kerk met de piepkleine toren,
in 't huis met de boeken, genaamd Blanckensteyn?*

*De boeken zijn altijd mijn vrienden gebleven
De vriendjes van toen kom ik soms nog eens tegen.
Ze weten niet meer wat ik nooit vergat.*

*Bijvoorbeeld het feit dat in stromende regen
een vent op een avond om kwart over zeven
mijn vader zijn fiets uit de gang heeft gejat.*

Uit: Willem van der Veen, 'Voordat de vluchtheuvel verdween. Sonnetten over mijn Zwolle van vroeger.' Tijl, 1995

De Grote Markt met de toen nieuwe vluchtheuvel rond 1930. In het 'huis met de boeken', de Firma Waanders op Grote Markt 9, werd Willem van der Veen geboren. De toren van de St. Michaëlskerk aan de Roggenstraat torent boven de huizen uit. (Uit: 'Als de Dag van Gisteren', 1991/1993)

Van fakirs en hamerorgels

De Grote Markt als kloppend hart van de Zwolse kermis

De Grote Markt vormde vanouds het centrum van de Zwolse kermis, uitwaaiend over Melkmarkt, Rodetorenplein, Kerkplein en Luttekstraat, ja zelfs het Gasthuisplein. Hier sloeg elk jaar in augustus het kloppend hart van vertierminnend Zwolle. In het laatste kwart van de negentiende en het in het eerste kwart van de twintigste eeuw echter was er toenemende kritiek op de kermissen. De kermis zou volop gelegenheid geven tot zedelijk bederf en drankmisbruik. In Zwolle leidde dit verzet in 1876 tot de afschaffing van de Potjeskermis, die jaarlijks rond Pasen werd gehouden. De zomerkermis bleef gehandhaafd.

Dit was niet naar de zin van alle Zwollenaren. In 1901 vonden de tegenstanders van de Zwolse kermis elkaar in een waar monsterverbond. Christelijke en socialistische groeperingen dienden eendrachtig bij het gemeentebestuur een verzoek in om de kermis nu eindelijk voor eens en altijd af te schaffen. De SDAP had om het voorstel te steunen zelfs een enquête onder de Zwolse gezinshoofden gehouden. Uit de 3836 teruggezonden vragenlijsten kwam naar voren dat 1749 gezinshoofden vóór en 1395 tegen afschaffing van de Zwolse zomerkermis waren. Hoewel de gemeenteraad weinig nut zag in de kermis voelde een meerderheid toch niets voor afschaffing. De kermis was onder grote groepen nog steeds erg populair. Het was één van de weinige gelegenheden waarbij de gewone man zich wat plezier kon veroorloven. Ook achtte de raad het niet denkbeeldig dat een dergelijk besluit grote onrust onder de bevolking zou oproepen. Zo was het nog maar kort geleden in Alblasterdam tot ernstige rellen gekomen toen daar de kermis niet door ging. Als compromis besloot de raad om de zomerkermis van elf naar zes dagen terug te

brengen en zo 'de kermis een geleidelijken natuurlijke dood te laten sterven'.

Aanhoudende kritiek

Op 1 augustus 1902 werd door de *Zwolse Courant* aandacht besteed aan de voortdurende kritiek op de kermis. "t Is een soort mode op de kermissen af te geven", zo opende het artikel, 'dat is nu eenmaal in de oogen van sommigen het kwaad'. De krant benadrukte echter dat men zich tot de feiten diende te beperken. Tegenstanders betoogden dat het aantal onwettige kinderen na de kermis een piek liet zien. De statistieken bevestigden dit echter niet. Ook zou het vermaak gepaard met overmatig drankgebruik aanleiding geven tot een verhoging van de criminaliteit. Ook hier stelde de krant vast dat de cijfers juist aantoonde dat ten tijde van de kermis het aantal misdrijven terug liep. De Zwolse koesterde niet de illusie dat deze harde feiten de tegenstander zouden overtuigen van de onschuld van het jaarlijkse pleziertje: 'De kermis is nu eenmaal zijn bête noire, de zondebok.'

Hoewel de krant zich in hetzelfde stuk dus een warm voorstander van de kermis toonde, moest ook zij toegeven dat er wel een zeker verval van de kermis was waar te nemen. De redenen hiervoor zocht de krant echter buiten de kermis. In de eerste plaats was er natuurlijk de felle agitatie van de tegenstanders. Een tweede belangrijke oorzaak lag in de invoering van het stelsel van openbare inschrijving die tot een verhoging van het staangeld had geleid. Vooral de kleine attracties hadden daar zwaar onder geleden, te meer daar de grote onderling tot prijsafspraken overgingen. Als laatste oorzaak werd de verkorting van de kermis opgevoerd. Zes dagen was misschien wel wat erg kort. Voor sommige attracties loonde het niet meer om voor die beperkte tijd in Zwolle de ten-

Harry Stalknecht

ten op te slaan. De krant constateerde verder dat de inkrimping van de Zwolse kermis had geleid tot meer vertier in de herbergen en cafés tijdens de kermisdagen.

Een bonte verzameling

Laten we aan de hand van de *Zwolse Courant* eens kijken hoe de 'verkorte' Zwolse kermis in 1901 er eigenlijk uitzag. Wat opvalt is dat ze beslist niet klein was te noemen.

Al dagen van te voren werd er in de krant druk door de tenthouders geadverteerd. Charles Consaël de Paris prees zijn beignets, wafels en poffertjes aan, 'hopend met een druk bezoek vereerd te worden'. Exotisch klonk de aankondiging van de komst van '12 Noord-Afrikaansche Fakiers.' Hun waar bestond uit het urenlang ronddraaien op één been, het verorberen van gloeiende kolen, glas en brandende kaarsen, een Syrisch zwaardgevecht, het aflikken van roodgloeiend ijzer en andere kunsten met vuur. En of dit nog niet genoeg was beloofde men ook nog dat men zich met lange spitse dolken zou doorboren!

Er viel veel te beleven op de kermis. Zo veel zelfs dat een verslaggever van de *Zwolse Courant* dagen druk was met het aflopen van alle attracties. 'Er is voor en tegen', zo opende de krant haar verslag. Omdat de krant was gevestigd aan de Melkmarkt had men nogal wat last van de kakofonie van geluiden die van de kermis tot diep in het anders zo rustige kantoor binnendrong. 'Die hamerorgels zijn verschrikkelijk', meende de verslaggever, 'nauwelijks heeft de één u met een hardnekkigheid, een veel betere zaak waardig, de "Cavaleria Rusticana" voorgetrommeld, of een tweede neemt de plaats van het eerste in en pijnigt uw ooren.' Dat was dan tegen, maar veel meer sprak vóór de kermis. Overal zag men blij gezichten, vooral onder het jonge volkje. De kinderen verdrongen zich bij de snoep- en speelgoedkramen. 'Een jongen legt met een parmantig gezicht één of twee centen neer op een kraam en zoekt het grootste stuk kokosnoot uit om het dadelijk in zijn mond te doen verdwijnen.' Kindermeisjes zeulden met kinderwagentjes langs de kramen. Vaders en moeders wandelden met hun kroost over de kermis, 'hun kinderen zooveel

mogelijk genoeg verschaftend en zelf daardoor dubbel genietend'. Wie kon met zoveel plezier niet instemmen? Op het Rodetorenplein stond het stoomcarrousel van J. Wolfs en zn. Een juweeltje om te zien, 'vooral 's avonds wanneer hij praat met een aureool van schitterend licht, zoo zeldzaam in onze goede stad'. In deze draaimolen ging men niet alleen in het rond, maar ook nog op en neer.

Dat trok veel mensen, 'want in 't gecompliceerde van de beweging zit toch de meeste aardigheid', meende de verslaggever. Was men uitgedraaid dan viel het oog 'met welgevallen' op de beignet- en poffertjeskraam van Vulsmā. Even verderop stond het grote Olympia Theater. In deze tent werd een uitgebreid programma aangeboden. Zo kon men zich vergapen aan een sneltekenaar, een Japanse acrobaat, een poedel die zijn baas nadeed en aan 'Fraulein Silbia' aan de trapeze. De gebroeders Fridon kregen de lachers op hun hand met hun nachtegaalduet in passend vogelkostuum. Een fleurig ballet besloot de voorstelling.

Ook op het Rodetorenplein stond de tent van 'professeur' Polidor: 'een mysterieus salon, waar men levenlooze voorwerpen ziet gehoorzamen alsof er geen kunst aan is'. Op de Melkmarkt waren de meeste kramen. Vanaf het Rodetorenplein kwam je eerst langs de grote tombola van De Smet en Dekkers. Voor tien cent draaide daar het rad van avontuur. Op de Melkmarkt werden overal lekkernijen aangeboden. Bij een dergelijk aanbod was het voor de kermisbezoekers moeilijk kiezen: 't Gaat hun als wijlen langoor tusschen de twee schelven gras en hooi', grapte de krant.

Ook leerzaam amusement was op de Melkmarkt te vinden. In het geschiedkundig panorama van J. Damman werd de actualiteit letterlijk in beeld gebracht. Hier kon het huwelijksfeest van koningin Wilhelmina in oenschouw worden genomen. Onder de aankondiging 'de Christenmoord in China' werd de toeschouwer een blik gegund op de gebeurtenissen in China tijdens de Bokseropstand. Maar bovenal werd verslag gedaan van de Boerenoorlog in Zuid-Afrika, een gebeurtenis die grote beroering in ons vaderland had veroorzaakt.

*Het reuzenrad staat opgesteld op de vluchtheuvel van de Grote Markt, kermis 1960. Schilderij door Teun van der Veen.
(Particuliere collectie)*

Centrum van de kermis

'De Groote Markt is het centrum van de kermis: wel is waar staan er ook spellen en kramen op de Melkmarkt, Gasthuisplein en Kerkhof, doch het middelpunt van de drukte blijft de Markt. Dat de kermis bij lange na niet meer is, wat zij vroeger was en dat ze allengs geheel van haar oorspronkelijke bestemming ontaard is, behoeft nauwelijks herinnerd. Diende ze vroeger tot een jaarmarkt, thans heeft de kermis geen ander doel dan feestvieren en pretmaken. In vroeger dagen wachtte men geduldig tot dien tijd met het koopen van allerlei artikelen; immers pendules-, boeken-, spiegels-, hoeden- en zilverkramen boden door ruime sortering een betere, ja dikwijls de eenige gelegenheid tot koopen aan.'

Uit: W.A. Elberts, 'Historische wandelingen in en om Zwolle'.

Wie niet alleen het verleden en heden wilde kennen maar ook de toekomst, kon terecht in het 'planetententje'. Voor vijf cent trok een gedreseerd vogeltje uit een stapel een briefje met daarop de verdere levensloop. Een beetje spottend schreef de krant: 'Hoop en vrees, ze zijn na een bezoek aan deze inrichting overbodig geworden, men weet verder alles wat te wachten staat. Ook 't welgelijkend portret van de aanstaande krijgt men in de brief. En als u het toebedeelde lot of het "meissie" niet aanstaat, dan kan een andere vogel u de toekomst – en wellicht een betere – voorspellen, er zijn er vijf.' Op dit gedeelte van de kermis kon men ook ansichtkaarten kopen. En koek, veel koek. Grote galanterie- en speelgoedkramen boden een veelheid waren aan. Op de Grote Markt stond de 'met lof bekende' gebakkraam van Consael. Daarnaast, voor de Harmonie, een panopticum. Met wassen beelden werd hier alweer de Boerenoorlog in beeld gebracht. Midden op de Grote Markt stond de fraaie kraam 'Aux Printemps' van Vosveld van Boekholt, parfumeur en chemist te Nijmegen. Allerlei toiletartikelen waren daar te koop, maar vooral ook reukwatertjes. Met name noemde de krant het geurtje 'Fleur du Transvaal'. Zelfs de neus nam hier stelling in het Afrikaans-Engels conflict. Naast de parfumerie stond een 'snelgraveur'.

Ook in de Lutkekestraat stonden kramen, 'meest voor den altijd etenden mensch'. Op het Grote Kerkplein waren twee draaimolens opgesteld. De fakirs uit de advertentie waren daar ook te vinden. 'Ze doen allerlei dingen, waar een gewoon mensch al akelig wordt als hij alleen maar aan denkt. Maar men wil het toch zien en de fakirs hebben het druk', stelde de Zwolse vast.

Maar ook voor onschuldig vermaak was gezorgd. Of juist, vermaak voor onschuldigen. In een hoekje bij het stadhuis stond een poppenkast. Drommen kinderen riepen om het hardst hun helden toe en hadden de grootste pret. Op het Gasthuisplein sprong een grote tent in het oog. In deze tent waren een marionetten-theater en een cineograph ondergebracht. Hoewel de verslaggever lang moest wachten was hij toch onder de indruk van de levende beelden die in de cineograph werden geprojecteerd. Onder andere toonde men opnamen van de huwelijksfeesten van koningin Wilhelmina. Ook van het bezoek van de Boerenleider Paul Krüger aan Zwolle werd verslag gedaan, zij het in dia's. Een bezoek aan het poppentheater was volgens de verslaggever ook aan te raden. Vooral het fraaie gebruik van heus elektrisch licht vond de krant het vermelden waard.

Café Chantant

Er was dus heel wat te zien op de Zwolse kermis. En wie moe was van de vele indrukken kon terecht in een van de vele de cafés om met een drankje op verhaal te komen. Ten minste, zo goed en zo kwaad als dat kon. Want tijdens de kermis gonsde het niet alleen op straat van het leven, ook in de kroegen was veel te doen. In verschillende lokaliteiten werden Café Chantants opgevoerd. Heuse theateervoorstellingen met veel zang en dans. In de *Zwolse Courant* van zaterdag 3 augustus 1901 wordt ook van dit aspect van het kermisgebeuren een overzicht gegeven.

Daartoe had men de avond daarvoor een verslaggever op pad gestuurd. Volgens hem was het op straat een oorverdovende herrie. Iedereen leek met papieren toeters van zijn aanwezigheid te moeten getuigen. 'Bovendien gaven de overkropte gemoederen van velen zich lucht in vreugdekreten

of 'n gebrul.' Ook zag men overal mensen hossen en dansen. En de verslaggever merkte op dat het niet enkel jongelui waren: 'Ook ouderen van dagen, veelal van de vrouwelijke sexes, raakten uit de plooi en met de beenen van de vloer.' Kortom: Zwolle amuseerde zich kostelijk.

Was het op de kermis al druk, in de kroegen was het nog drukker. Als eerste werd het Café Chantant in Café Centraal op de Ossenmarkt bezocht. Hier kon men de gezusters Isabella aan de ringen hun kunsten zien vertonen. Nadat twee zangeressen enkele liederen ten gehore hadden gebracht was de Bühne vrij voor de opvoering van de revue-operette: 'In den jare 1901 of het gewonnen proces door een vrouwelijk advocaat.' In dit cabaret-achtige stuk werden zaken als de Transvaaloorlog, de Chinakwestie 'en de regering van

ons landje' aan de toets der kritiek onderworpen. In de kroeg van Geerlings aan de Melkmarkt zorgden vijf zangers voor de nodige luim. Ook Bij Van Doorn in de Voorstraat werd er gezongen. Als laatste werd het Café Chantant in de grote zaal van de Buitensociëteit bezocht. Daar werd groot uitgepakt door G. Stroober en zijn gezelschap. Na een muzikale inleiding kon men kijken naar 'het equilibristische gedeelte der seance.'

Acrobaten als de Kosobra familie, de drie Donennelly's en de troep Yamamoto haalden de meest gewaagde toeren uit. Na zoveel spanning was het tijd voor wat luim. De 'karakter-duet-tisten' Solzer en Hesse namen deze voor hun rekening. 't Was van het welbeproefde dolle genre'. Klaarblijkelijk had dit duo ook hogere aspiraties, want de krant schreef: 'Wij hopen, dat ZE: zich

Groepsfoto op de Zwolse kermis, bij een afbeelding van het vliegtuig van Jan Olieslagers, ook een aansluiting bij de actualiteit. Gemaakt tussen 1910-1914. (Collectie HCO)

niet te veel op politiek of vaderlandsch terrein gaan bewegen; voor het werkelijke boertige genre zijn ze als geschapen en de keuze is daar nog ruim genoeg.' Wat men dan maar als een compliment moet zien. Het optreden van Solzer en Hesse werd gevolgd door twee musicerende clowns en een tweede komisch duo. Tot slot kon men genieten van de heer Swenkali: 'Daarsteller van de beroemdste helden uit Transvaal en andere gekroonde en voorname mannen uit de geschiedenis der laatste jaren.' De nabootsing van de Boerenleiders uit de Transvaaloorlog lokte enthousiast applaus uit. De imitatie van de Engelse kopstukken echter een luid gesis. Ja, die Boerenoorlog zat ons volkje nogal hoog.

Weer terug in de Zwolse binnenstad was het ondanks het late uur nog net zo druk als in de vooravond. 'Het "wij gaan nog niet naar huis" was thans het lijflied geworden', constateerde onze verslaggever. Niemand leek al moe: 'We zagen ten minste nog verscheidene parforce-toeren, uittingen van nog ongekoekte vitaliteit en levensvreugde'. Zo stond op de Melkmarkt iemand op een lege kar luidkeels te verkondigen dat voor hem de avond nog jong was. Vrienden probeerden hem tevergeefs tot een ander inzicht te brengen. Maar voor onze razende reporter zat het erop. Hij keerde huiswaarts, 'in de overtuiging, dat, moge de kermis in omvang afnemen, er toch nog veel voor kermispret gevoeld wordt.'

Witbier in Zwolle

Het was op een mooie vrijdagmiddag, eind april van dit jaar, dat ik met enkele vrienden aan een tafeltje van een horecabedrijf aan de Grote Markt neerstreek. We bestelden vier Hoegaarden. Even later werden vier glazen witbier met een schijfje citroen gebracht. Heerlijk, dorstlessend, tongstrelend, vooral die frisse smaak. Op deze ontspannende manier sloten wij onze werkweek af en brachten alvast een toast uit op het mooie terras waarin de Grote Markt getransformeerd zou worden.

Op mijn werk was ik enige jaren geleden een archiefstuk tegengekomen van ruim drieëneenhalve eeuw geleden. Dat stuk had ook betrekking op witbier. Ik maakte er een kopie van om er later nog eens wat mee te doen. In dat archiefstuk stelde het stadsbestuur een officieel document op over het brouwen van witbier in Zwolle.

Het luidt aldus:

‘Wij burgemesteren, schepen en raedt der stat Zwolle doen condit (1) ende betuijgen dat voor ons gecompareert ende erschenen is die E(dele) Geurt Greve, contraroller (2), ende Gerrit van Sonsbeek, beide brouwer alhier, hebben met hanttastinge (3) verclaert, gelijk sij verklaren mits desen (4), dat Wilhelm Henderici van Bruijsel, haer (5) beide brouwers heeft geleert om die witte bieren te connen brouwen, oock vrom (6), trouw, ende met alle neersticheijt (7) sijn tijt uijtgedient. Ende alsoo men schuldich is de waarheijt

getuijgenisse te geven, te meer voorn(oemde)
Henderici van Bruijsel verscheijden attestatien (8)
van differente plaetsen heeft vertoont. In oirconde
der waerheijt hebben wij, burge(meesteren), sche-
pen ende raet onser stadts zegel hier onder doen
drucken. Actum Zwoll, den XXI julij 1669.*

* 1) doen condit = maken bekend, 2) contra-rolleur kunnen en mogen brouwen. = controleur (bij de belastingen), 3) hanttastinge = plechtige handslag, 4) mits desen = hierbij, 5) haer = hun, 6) vrom = vroom, 7) neersticheijt = ijver, 8) attestatien = getuigschriften.

Wim Huijsmans

*Het archiefstuk uit 1669
waarin het stadsbestuur
officieel verklaarde dat
twee Zwolse brouwers wit-
bier konden brouwen.
(Collectie HCO)*

Wij Burgemeesteren Schepen en Raedt
der Stadt Zwolle, doen condt inde betijgen
dat Wom ons gecompareert inde ver-
sionen is die D. Gerrit Groen-
construallent, inde Gerrit van Gou-
bach beide Groenwars alhier soeken met gant-
tafinge vercleert, gelijk sij verclaren mit
desen, dat Wilhelms Hendrick van Drijsel, saer
beide Groenwars saecht geclert om die wi the-
bieren te conden Groenwars, oock Wrom-
troom, Groot allen den tijgen tijt
niet geclert. Inde alsoe men segt die is de
verclert Gertgen geclert te garen te meer
voorn. Hendrick van Drijsel verclert die Altes-
tation van Giffert die pleatse saecht die toont
in die vande dardene saecht die vande die vande
die vande die vande die vande die vande die vande
daen die vande die vande die vande die vande
1669.

De terrassen op de gereconstrueerde Grote Markt volop in gebruik, juni 2006. (Foto redactie)

Brouwen van witbier

Tot dan toe werd bier gebrouwen uit gerst en hop. Bier was volksdrank nummer een. Het drinken van bier was gezonder dan van water. Drinkwater was namelijk van een slechte kwaliteit.

Bij het brouwen van witbier gebruikte men tarwe als basisgrondstof. Bekend was in die tijd vooral het Bredase witbier. Maar vanaf 1669 was het witbier ook bij twee Zwolse brouwers te bestellen. De brouwerij van Geurt Greve was gevestigd in de Voorstraat op nummer 34 en droeg de naam de Gouden Kroon. Gerrit van Sonsbeek was eigenaar van brouwerij het Swarte Schaep op de hoek van de Oude Vismarkt en de Wolweverstraat, waar in de negentiende eeuw de distilleerderij van Doijer en Van Deventer gevestigd was. Beide brouwerijen waren in verband met het brouwproces in de nabijheid van het stromende

water van de Grote Aa gevestigd, waarop het afvalwater geloosd werd

Het document heeft – denk ik – een tweeledig doel gehad. Aan de ene kant was het een getuigschrift voor Wilhelm Henderici van Bruijsel. Aan de andere kant vormde dit document het bewijs dat twee Zwolse brouwers het brouwen van witbier onder de knie hadden. Er bestond van toen af ook Zwols witbier.

Het witbier kent dus – ook in Zwolle – een lange traditie. Vijftien jaar geleden is het witbier in Nederland weer op de kaart gezet. België was ons daarin voorgegaan. Dat is te danken aan Pierre Celis uit het Belgische Hoegaarden. Hulde aan deze man want bier brouwen is een kunde, bier schenken is een kunst maar witbier drinken is een gunst. En wellicht dacht het stadsbestuur van Zwolle er in 1669 net zo over...

Recent verschenen

Willem van der Veen, *Een kwartje is geen kwertien. Liedjes over Zwolle en nog wat.* Evenboer-boek, 2005. ISBN-10: 9072778065. 88 pp. € 15.

De uitgave bevat een selectie uit de meer dan 150 liedjes, afkomstig uit Zwolse musicals en andere theaterprogramma's, die Willem van der Veen in tientallen jaren in opdracht van

schouwburg Odeon en Zwolse verenigingen heeft geschreven.

Als toegift verzamelde Van der Veen ook enkele tientallen liedjes van andere, gedeeltelijk anonieme auteurs, die allen met elkaar gemeen hadden dat ze Zwolle als bron van inspiratie kozen. Liedjes uit de oude doos, die zich bij gebrek aan kennis van de bijbehorende muziek ook heel goed als (nostalgische) teksten laten lezen. Geïllustreerd met veel foto's.

Henk Heideveld, *Rembrandt in Zwolle. Verkenningen van een kunstenaar.* IJsselacademie, Kampen 2006 (publicatie nr. 193). ISBN 9066971800. 225 pp. € 25.

Rembrandt is nooit in Zwolle geweest. Maar de werken van Rembrandt hebben wel degelijk

invloed gehad op zeventiende-eeuwse en hedendaagse kunstenaars. De Zwolse kunstenaar Henk Heideveld heeft zich door Rembrandt laten inspireren. Hij heeft foto's gemaakt van landschappen en stadsgezichten van Zwolle en omgeving en deze omgewerkt tot tekeningen in de stijl van Rembrandt. Door goed te kijken ziet men dat hier moderne gebouwen op staan.

Daarnaast interpreteert Heideveld de compositie en het lijngebruik van zijn grote voorganger. De band met Zwolle wordt verder gelegd door de tekenstijl van de beroemdste landelijke kunstenaar uit de zeventiende eeuw te vergelijken met de landelijk ook bekende, maar destijds in Zwolle woonachtige kunstenaarsfamilie Ter Borch. Heideveld toont aan dat de jongste telg van de familie, Mozes, zich liet inspireren door de tekenstijl van Rembrandt: hij tekende onder meer naar Rembrandtprenten die in omloop waren. De originele prenten van Rembrandt en de familie Ter Borch en de interpretaties van Heideveld waren in mei en juni van dit jaar te zien op het kunstproject 'Rembrandt in Zwolle' in het Stedelijk Museum Zwolle. Gelukkig zijn ze ook in boekvorm vastgelegd, Heideveld heeft zijn ideeën uitgebreid beschreven in het boek met dezelfde titel. Het boek geeft de lezer een bijzondere, nog niet eerder vertoonde kijk op het werk van Rembrandt.

Redactie

Mededelingen

Bestuurswissels ZHV

Op de jaarvergadering van de Zwolse Historische Vereniging op 11 april jl. hebben mevrouw Ruth Tillema-Hanf en Pieter Winters afscheid genomen als bestuurslid. Zij zijn opgevolgd door de heren Hans Wijdeveld (penningmeester) en Jan Sol.

Verslag werkgroep ZIE

De werkgroep Zwols Industrieel Erfgoed (ZIE) maakt deel uit van de Zwolse Historische Vereniging. De werkgroep houdt zich bezig met het bestuderen van de geschiedenis van de Zwolse industrie in brede zin en het onder de aandacht brengen van het Zwolse industriële erfgoed bij een breed publiek.

De werkgroep bestaat op dit moment uit een zevental actieve leden met heel verschillende achtergronden, maar met een gemeenschappelijke interesse voor het Zwolse industriële verleden.

Sinds eind 2004 houdt de werkgroep zich bezig met een groot onderzoeksproject: de geschiedenis van de Zwolse ijzergieterij en machinefabriek Wispelweij & Co, ook wel bekend onder de naam 'De Nijverheid'. Aanleiding tot dit onderzoek waren de plannen van de gemeente Zwolle om de bestaande oude straatlantarens in de binnenstad te verwijderen en te vervangen door moderne exemplaren. Een aantal van deze straatlantarens bleek in het begin van de twintigste eeuw gefabriceerd te zijn door de Zwolse ijzergieterij Wispelweij. Om een indruk te krijgen van het nog aanwezige bestand van deze gietijzeren straatlantarens hebben de werkgroepleden de afgelopen twee jaar de binnenstad uitvoerig onderzocht. In de loop van het onderzoek is besloten de inventarisatie uit te breiden tot alle nog aanwezige delen van bouw-

werken en voorwerpen van gietijzer in de gemeente Zwolle. Deze inventarisatie heeft tot nu toe circa honderd objecten van gietijzer opgeleverd, waaronder lantaarnpalen, levensbomen, grafmonumenten, hekwerken en balkonhekken. Tevens zijn nog bestaande gietijzeren producten van de firma Wispelweij elders in Nederland opgenomen in het bestand, zoals bruggen en de gietijzeren grafplaat van de familie Wispelweij. Naast het veldwerk zijn er gesprekken gevoerd met de laatste directeur en oud-medewerkers van het bedrijf en wordt er archiefonderzoek gedaan. Met het tot nu toe gevonden materiaal streeft de werkgroep er naar om in 2007 een tentoonstelling te organiseren over het bedrijf Wispelweij. Verder zijn er plannen voor een lezing en het opzetten van een fiets-wandelroute met als onderwerp: 'Gietijzer in Zwolle'.

In het kader van de Historische Avonden 2006-2007 zal de werkgroep ZIE op 20 mei 2007 een wandelexcursie organiseren langs industrieel erfgoed in de Zwolse binnenstad.

Coördinator werkgroep ZIE: Marcel Overbeek, 038 4544461, e-mail: m.overbeek@compa-net.nl

Historisch Centrum Overijssel (HCO)

Wie de nieuwe vleugel van het HCO aan de Van Wevelinkhovenstraat (hoofdingang) nog niet bewonderd heeft, moet nodig een kijkje gaan nemen. Dan kan meteen de tentoonstelling *Echte Helden*, 100 jaar sport in Overijssel (nog tot 27 augustus) bekeken worden of een van de vele andere evenementen bezocht worden.

Raadpleeg voor een volledig overzicht van alle activiteiten de website, www.historischcentrum-overijssel.nl

Historische Avonden 2006-2007

De folder voor de lezingencyclus Historische Avonden 2006-2007 verschijnt binnenkort, maar hier alvast de eerste data en sprekers voor het volgende seizoen:

- Dinsdag 5 september 2006

Filmavond Industrieel Erfgoed

Plaats: Auditorium HCO, Van Wevelinkhovenstraat

Organisatie: HCO

- Woensdag 20 september 2006

Ontmoeting met Fik Meijer (auteur van boeken over Romeinse keizers en gladiatoren)

Plaats: Odeon (Novonzaal), Blijmarkt 25.

Toegangskarten à € 9,00 (CJP € 7,00; CKV-bonnen geldig) zijn te reserveren bij Odeon, 038 4288288 / www.odeondespiegel.nl of bij Boekhandel Waanders (Janny Beima) 038 4215392 en Westerhof 038 4216171.

Organisatie: LAZ

- Dinsdag 3 oktober 2006

Het dagelijks leven in de gevangenis

Sprekers: Betsie Jonker en Heidy Bolwijn

Plaats: Stedelijk Museum Zwolle, Melkmarkt 41

Organisatie: SMZ

- Donderdag 19 oktober 2006

Johan Derk van der Capellen tot den Pol en de Patriotten in Zwolle en Overijssel

Sprekers: Pieter Lettinga (over monument), Jan van der Beek (over patriottenbeweging)

Plaats: Auditorium HCO, Van Wevelinkhovenstraat

Organisatie: Vrienden

- Dinsdag 31 oktober 2006

Filmavond Kastelen en landhuizen

Plaats: Auditorium HCO, Van Wevelinkhovenstraat

Organisatie: HCO

- Donderdag 23 november 2006

Fotocollectie Stork 1868-1983: van staalkaart tot familiealbum

Spreker: Mirelle Thijsen (tevens bezichtiging tentoonstelling)

Plaats: Auditorium HCO, Van Wevelinkhovenstraat

Organisatie: HCO

- Dinsdag 12 december 2006

Kleur in de historische architectuur, over stijl, imitatie, camouflage en bouw materiaal

Spreker: Olga van den Klooster

Onderzoek naar historische afwerkingen van in- en exterieur

Spreker: Bert Jonker

Plaats: Stedelijk Museum Zwolle, Melkmarkt 41

Organisatie: SMZ

Zwols Historisch Café 2006-2007

Op de vrijdagen 29 september, 24 november 2006, 26 januari, 30 maart en 25 mei 2007 organiseert de ZHV het Zwols Historisch Café.

Plaats: Brasserie 't Vliegerhuys, Nieuwstraat 55.

Tijd: 17:00 uur.

Toegang gratis.

De presentatie wordt verzorgd door Steven ten Veen. De onderwerpen worden per keer nader bekend gemaakt.

Raadpleeg de website van de ZHV:

www.zwolsehistorischevereniging.nl

Auteurs

Drs. Annèt H.M. Bootsma – van Hulten (1953) is historicus en werkt freelance.

Han Goodijk is ontwerper landschapsarchitectuur en stedenbouw bij de Gemeente Zwolle.

Wim A. Huijsmans (1948) is als archivaris verbonden aan het Historisch Centrum Overijssel.

Michael Klomp (1973) is archeoloog en werkzaam bij de Gemeente Zwolle.

Drs. Harry Stalknecht (1959) studeerde geschiedenis te Groningen en is actief als freelance historicus. Hij heeft een reeks publicaties op zijn naam staan, de meeste op het gebied van de regionale geschiedenis van noordwest Overijssel.

Dr. Jean C. Streng (1945) studeerde geschiedenis. Hij is free-lance historicus en veelvuldig publicist.

Willem van der Veen (1932) werd op de Grote Markt geboren. Hij werkte jaren als journalist (kunst-redacteur) voor de *Zwolse Courant*. Daarnaast schreef hij onder meer jubileumboeken, theaterproducties, dichtbundels en vier delen Zwolle in de *achteruitkijkspiegel*. In 2004 en 2005 verschenen van zijn hand specials van het *Zwols Historisch Tijdschrift* over 'De busse van Skutte' en het bijzondere echtpaar Carina en Harro Bouman.

Jan van de Wetering (1947) doet historisch onderzoek naar de geschiedenis van Zwolle en omgeving. Naast artikelen publiceerde hij in 2001 *Vergeten levens, Geschiedenissen van het Sallandse land* en in 2004 *Hoe schrijf ik geschiedenis, Handleiding voor het schrijven van een familie- en streekgeschiedenis*. Daarnaast heeft hij een bureau voor tekstadvies, De Stroom.

Colofon

Het Zwols Historisch Tijdschrift is een uitgave van de Zwolse Historische Vereniging en verschijnt viermaal per jaar. Leden van de vereniging krijgen het tijdschrift gratis toegezonden.

Bestuur Zwolse Historische Vereniging

H. Dijkstra, *voorzitter*

F. Oude Ophuis, *secretaris*

H. Wijdeveld, *penningmeester*

S. ten Veen, J. Bouma, M. Schneiders, J. Sol, *leden*

Secretariaat Zwolse Historische Vereniging:
postbus 1448, 8001 BK Zwolle
telefoon: 038-4211695 (voicemail)

Ledenadministratie en bezorging tijdschrift:
J. van Ulsen-Nijkamp, telefoon: 038-4654617

Internet adres:

www.zwolsehistorischevereniging.nl

e-mail ZHV: info@zwolsehistorischevereniging.nl

Financiën: girorekening Postbank: 5570775

t.n.v. Zwolse Historische Vereniging

Tarief lidmaatschap

25 euro/jaar

Studenten

22 euro/jaar

Redactie Zwols Historisch Tijdschrift

A.H.M. Bootsma-van Hulten, *eindredacteur*,

E.A. van Dijk, W.A. Huijsmans, F. Inklaar,

M. van der Laan, H.A. Stalknecht, J. van de Wetering.

Redactieadres: Wipstrikkerallee 71, 8023 DV Zwolle

e-mail: annetbootsma@home.nl

Vormgeving: Rob van den Elzen bno (†)

Vormgeving omslag: Buro 1 Hoog

Opmaak: Different Design Deventer

Druk: Waanders Drukkers, Zwolle

ISSN 0926-7476 © Zwolse Historische Vereniging

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotocopie, microfilm of op welke wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

historisch centrum overijssel

**GESCHIEDENIS
LEEFT!**

kijk ook op

www.historischcentrumoverijssel.nl
voor alle actuele informatie

BROUWER ANTIEK

Diezerplein 14 - 8021 CV Zwolle
Tel. (038) 4539355

Donderdag t/m zaterdag van 11- 18 uur
Andere tijden na afspraak

Te koop gevraagd:

Historische "kantoorpanden"

Inlichtingen: 038 421 32 90

Van der Reijd Makelaars B.V.

VBO **MAKELAAR**

Brasserie "Het Vliegerhuys"

Nieuwstraat 55 Tel. 038-4221206
8011 TM Zwolle Fax 038-4224318

In Brasserie 't Vliegerhuys Een pand uit 1450 !

- De lekkerste koffie van Zwolle...
- Uitgebreide lunch- en avondkaart...
- Heeft u wat te veren, vraag naar de mogelijkheden...
- Er is echt wel een ruime expertise...
- En een verbruide plek voor de Zwarte Historische Vereniging...

Een plek om te onthouden.....

WAANDERS

uitgevers drukkers boekverkopers

boekverkopers

Eiland 9, Zwolle

Telefoon (038) 421 53 92

uitgevers / drukkers

Faradaystraat 17, Zwolle

Telefoon (038) 467 34 00 / 467 34 50